

A Bánk bán nagybíró helye a Nemzeti Színház repertoárjában

Előadások és közönségviszonyok (1839–1849)*

SZALISZNYÓ LILLA

Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0001-5914-6512

Bíró Ferenc emlékére

A *Bánk bán* már a 19. század első felében, 1848. március 15-ei reprezentatív előadása előtt sajátos helyet foglalt el a Nemzeti Színház repertoárjában. Újrájátszásainak számát és ütemét tekintve kitűnt a szomorújátékok közül, 1839. március 23-i bemutatója és 1848. március 15. között tizenkilencszer adták.¹ Egy mindennap mást játszó repertoárszínház esetében ez az előadásszám még akkor is magasnak számított, ha figyelembe vesszük, hogy négy alkalommal egy-egy vezető színész kezdeményezte színpadra állítását, a forradalom záróeseményeként pedig egy küldöttség „kívánván a’ nép nevében, hogy az nap estéjén a’ nemzeti színházban Bánk bán adassék”.² A szomorújátékok a közönség érdeklődésének hiányában vagy ritkán értek meg ötnél több előadást (különösen, ha kortárs darabokról volt szó),³ vagy szórványosan, hosszabb, akár több éves kihagyásokkal játszották őket, s csak évtizedek alatt jutottak el a húsz körüli számig.⁴ Eleinte úgy tűnt, hogy a *Bánk bán* is ez utóbbi sorsra jut, 1839-es bemutatóját nem követte azonnali továbbjátszás, második előadására csak hat és fél évvel később, 1845. november 1-jén került sor. Innentől kezdve folyamatosan műsoron tartották, s arra törekedtek, hogy a tehetősebb bérletes közönség mellett az olcsó helyosztályok napi jegyvásárlóival is megismeressék. Játszották vásár alkalmával és vasárnap, de jót tett az ismertségének az is, hogy a szereposztást többször megújították, Bánk, Petur, II. Endre és Tiborc szerepében különböző korú és szerepfelfogású színészek léptek fel.

Kerényi Ferenc *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)* című tanulmányában néhány ponton már érintette a *Bánk bán*-előadások fogadtatástörténetét, ráirányítva a figyelmet egy olyan sajátos forrástípusra, az intézmény iratanyagában fennmaradt pénzszedői naplókra, amelyeket a Katona-kutatás korábban nem hasznosított. A közönségviszonyok több szempontú,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ HAJDU Algernon László, összeáll., HARASZTI Emil, előszó, *A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig*, 3 köt. (Budapest, 1944), 1:27. A színlapok kiadását intéző titkár, Szigligeti Ede egy idő után eltévesztette, hogy hányadik *Bánk bán*-előadás van soron. Az 1846. augusztus 19-i, tizenkettedik előadást már tizenötödikként hirdették. A tévedés átkerült a szakirodalomba is, a színlapok nyomán az 1848. március 15-ei előadást nem tizenkilencediknek, hanem huszonegyediknek írják. Vö. például: KERÉNYI Ferenc, „A Nemzeti Színház és közönsége (1848–49)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 86, 1–2. sz. (1982): 687.

² EGRESSY Gábor, „Képek a’ pesti forradalomból martius 15-kén”, *Életképek* 6, 14. sz. (1848): 406.

³ Kisfaludy Károlytól a *Kemény Simon*t összesen hétszer, az *Irenét* kétszer, Szigligeti Edétől a *Pókaiakat* tizszer, az *Abát* hatszor, a *Troubadurt* négyszer, a *Gerőt* háromszor, a *Zách unokáit* hatszor, Franz Grillparzertől az *Ősanyát* kétszer, id. Alexandre Dumas-tól a *Caligulát* egyszer, Kuthy Lajostól a *Fejér és feketét* háromszor, Tóth Lőrincztől a *Két Lászlót* háromszor, az *Atyátlant* pedig egyszer adták. Az ötnél kevesebbet játszott darabok esetében általában rövid kihagyásokkal lement valamennyi előadás. A *Gerőt* például 1844. január 4-én mutatták be, utolsó előadása pedig ugyanazon év április 10-én volt. Az ötnél többször játszottaknál hosszabb idő telt el az ismétlések között, a *Zách unokái* esetében például négy (1846. november 23. – 1850. szeptember 13.), a *Kemény Simon* esetében huszonkét év (1838. augusztus 22. – 1860. december 2.) alatt zajlott le a hat, illetve hét előadás. A *Nemzeti Színház műsora*..., 22, 25, 26, 47, 59, 67, 72–74.

⁴ Victor Hugo 1838. október 26-án bemutatót *Borgia Lucretia* című szomorújátékának például 1912. január 11-én volt a huszadik előadása, Vörösmarty Mihály 1841. április 26-án bemutatót *Az áldozatának* 1882. augusztus 19-én, William Shakespeare 1839. november 16-án műsorra tűzött *Hamletjének* 1851. október 16-án, 1842. november 10-én bemutatót *Othellójának* 1855. szeptember 21-én, Hugó Károly először 1847. szeptember 27-én adott *Báró és bankárjének* pedig 1865. december 20-án. Uo., 20, 33, 42, 53, 78.

komplex vizsgálata során azonban nem volt alkalma a naplók részletekbe menő és átfogó értelmezésére, így a *Bánk bán* egyre kedvezőbben alakuló színpadi életét a kiemelt jelentőségű előadásnapokra koncentrálni próbálta bemutatni. Úgy vélte, hogy a tragédia az 1840-es évek közepén azért vált kétszer is a legnézettebb darabbá (Lendvay Márton jutalomjátékaként és egy vásári nap alkalmával), mert a nézők azonosultak a színház liberális színházprogramjával és a nemzeti romantika eredetiségigényével. Az 1845. november 1. és 1848. március 15. közötti előadások helyosztályonkénti közönségének számát közzétéve fokozódó érdeklődésről, „növekvő népszerűség”-ről írt, s a kivételes játszási alkalmak kiugróan magas látogatottsága, illetve a két és fél év alatt összegyűlt „19 547 fizető néző” alapján arra a megállapításra jutott, hogy „1848. március 15-én, a darabváltozás igényének bejelentésével, a *Bánk bán* műsorra tűzésével már ez az érett, politizáló közönség lépett ki a nézőtér homályából”.⁵

A kimutatások azonban nem folyamatosan emelkedő, inkább változó, hullámzó érdeklődésről tanúskodnak, s bár az összesített nézőszám egy szomorújáték esetében valóban soknak számított, önmagukban nézve az adatok torzít(hat)ják a darab színpadi karrierjének történetét, különösen a kiemelt játszási alkalmak kapcsán. A színház forgalmát és közönségviszonyait rögzítő pénzszedői naplók természete ugyan nem teszi lehetővé, hogy az egykorú nézők motivációját is felfejtsük, de az előadások típusára, látogatottságára és az adott napon jelenlévő közönség társadalmi megoszlására vonatkozó adatok kontextualizálásával tagolhatóbbá, árnyaltabbá válik a kép, s mivel a forráscsoport 1839-ből és 1848–1849-ből is rendelkezésünkre áll, egy nagyobb ívű, az egész évtizedet lefedő és a *Bánk bán*ra koncentrálni kutató kezdeményezhető. Két vizsgálati irány látszik célszerűnek: miként alakult a *Bánk bán* előadás- és fogadtatástörténete 1848. március 15-éig, illetve e sorsdöntő napon való műsorra tűzése és a felfokozott közhangulat hatással volt-e a későbbi előadások nézőszámára, 1848 márciusa után felfedezhető-e olyasféle tendencia, hogy kiemelkedett a repertoárdarabok sorából, esetleg más alkalommal is politikai hatóerejűvé, jelentőségűvé vált.

„Művészi konokság” – az első nemzeti színházi előadás

Katona drámáját a Nemzeti Színházban 1839. március 23-án Egressy Gábor jutalomjátékaként mutatták be. Jutalomjáték esetén a színész választotta ki, hogy mely darabban szeretne fellépni, vagyis a *Bánk bán* műsorra tűzése egyéni és nem igazgatósági döntés volt. Egressy ezeket az alkalmakat leginkább Pesten még nem játszott klasszikus szomorújátékok és kortárs történeti drámák népszerűsítésére használta, először a *Lear királyt* (1838. április 30.), másodszor a *Bánk bánt* adták a javára. Mindkettőt kísérleti jelleggel választotta, pesti színészként Lear és Bánk első tragikus hősi szerepei közé tartoztak. Az 1830-as évek végén még ritkán volt alkalma cím- és főszerepek eljátszására, s bár a szereposztás a jutalomjátékok esetében is az igazgató és a rendezők jogköre volt,⁶ Egressy példája azt mutatja, hogy ilyen alkalmakkor a színészek lehetőséget kaptak szereprepertoárjuk bővítésére, illetve életkoruknak megfelelően akár szerepkörváltásra is. Egressy 1839-ben már jól ismerte a *Bánk bánt*, korábban háromszor játszott benne, Bánkként viszont most először (huszonévesen még Ottó szerepét osztották rá).

De a szomorújáték iránti figyelme az egyéni célok mellett valószínűleg egy nagyobb szabású, az Ifjú Magyarország tagjai által képviselt színházprogrammal is rokonítható. Kazinczy Gábor köre 1838 és 1841 között több irányból próbálta befolyásolni a Nemzeti Színház repertoárját: műsortervet küldtek az irányítást vivő igazgatóválasztmánynak, kortárs francia drámá-

⁵ KERÉNYI Ferenc, „A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 4. sz. (1980): 439–441, 444. A szerző az össznézőszám esetében számolt azzal, hogy „persze nyilván többen voltak, akik ismételtan megtekintették, amit a címszerep hármasság kiosztása is feltételez”.

⁶ [BAJZA József], „A pesti magyar színészársaság törvényei”, in BAJZA József, *Összegyűjtött munkái*, szerk. BADCICS Ferenc, 6 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1899–1901), 5:364–365.

kat fordítottak, eredeti magyar nyelvű színműveket írtak, illetve rendezőnek ajánlkoztak. Egressy a színházon belüli radikálisok egyikeként főként darabválasztásaival és rendezői feladatokhoz jutva próbálta érvényesíteni azt a „játékszín társadalmi hasznosságáról vallott” elképzelést, „amelynek irányzatos, közvetlenül politizáló hatását két forrásból várják: fordítóként a francia romantika kortárs témájú, társadalmi kérdésekkel foglalkozó hatáshullámától, a magyar történelem színrevitelében pedig Szigligeti példázat-drámáinak folytatásától. [...] Eszményük [...] Katona József, akinek *Bánk bán*-jában közvetlen és erős élményforrást találnak, a hatalom elleni társadalmi cselekvés témájában”.⁷

A *Bánk bán* pesti bemutatója jelenlegi ismereteink szerint nyolcadik a darab előadástörténetében: a kassai ősbemutatót követően (1833. február 15. [?])⁸ előadták Kolozsvárott (1834. augusztus 30.), a budai Várszínházban (1835. február 27., december 1., 1836. november 1.), Debrecenben (1836. november 11.) és Miskolcon (1836. november 29.). Kassán, Kolozsvárott és 1835. február 27-én Budán jutalomjátékként került színre, az ősbemutató alkalmával Udvarhelyi Miklósnak, Kolozsvárott Egressy Gábornak, Budán pedig Kántor Gerzsonné Engelhardt

⁷ KERÉNYI Ferenc, „A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban”, *Irodalomtörténet* 58, 1. sz. (1976): 173. Egressy a kortárs francia drámák rendezőjének ajánlkozott, de a vármegyei igazgatók nem bíztak még rá ilyen jellegű feladatot; rendezni csak 1844 szeptemberében, Bartay Endre igazgatása alatt kezdett. A Nemzeti Színház 1837 és 1841 között érvényben lévő belső színházi törvénykönyve szerint a rendezőknek ekkoriban még leginkább az előadások gördülékeny lebonyolítása és a rendtartás volt a feladata. Vö. BAJZA, *Összeíjtott...*, 364, 366, 368–370. Egressy ezen a gyakorlaton már az 1830-as éve végén változtatni szeretett volna, javaslatot tett arra, hogy a rendezés ne csak az előadás technikai levezényléséből álljon, hanem önálló alkotói tevékenység legyen, s maga az előadás a rendezéssel megbízott értelmezését tükrözze. EGRESSY Gábor, „Javaslat a 'színeszet' ügyében”, in *Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Színháztörténeti Könyvtár 11, 5–7 (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1980), 6–7.

⁸ A kassai előadást a színlap szombatira, február 16-ára hirdette, valaki viszont *ceruzával* átjavította a szombatot péntekre, a dátumot pedig 15-ére. A színlap sokáig lappangott, Rexa Dezső közölte először a Vasárnapi Ujságban 1921. augusztus 28-án. Az ekkor még magánkézben lévő kisnyomtatványt 1929. december 27-én a Nemzeti Színházi Múzeum vásárolta meg 34 pengőért. (Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár, Nemzeti Színház kötetes iratok: A Nemzeti Színházi Múzeum növedéknaplója, 872, 261. szám alatti tétel. Az eladó nevét nem írtak bele a növedéknaplóba.) A szakirodalom az 1930-as évektől úgy vélekedik, hogy mivel 16-a „összeesett a farsang utolsó napjával”, a javítás egykorú és hiteles. Vö. NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon* (Budapest: Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1935), 39. Évtizedekkel később Kerényi Ferenc is ezzel érvelt: „Itt a kalendárium segít. Abban az esztendőben február 16. szombatra esett, »farsang farka« volt, az utolsó báli lehetőség a nagybőjt előtt; a színlap ajánlása említi is az egyidejűséget. A színházi eseményt utóbb mégis, jó érzéssel, egy nappal előrehozták”. Vö. KERÉNYI Ferenc, „Egy ősbemutató emléke: 175 éve mutatták be Katona József Bánk bánját”, *Forrás* 40, 1. sz. (2008): 87. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, mivel nem tudjuk bizonyítani, hogy a javítások egykorú kéztől származnak, illetve a társaság zsebkönyvében, amelyet a sűgók az évad végén állítottak össze, s amely ez esetben két sűgó összeállításában is fennmaradt, szintén a színlapra eredetileg írt dátum, 16-a szerepel. MÁTÉFY József, kiad., *Magyar játékszíni 'seb-könyv, mely az 1833^{dik} esztendőben előadott játékok darabok neveit foglalja magában* (Kassa: Werfer Károly, 1833). (A másik zsebkönyv tartalmában meg egyezik ezzel, csak a címlapján kiadóként a másik sűgó, Gillyén Sándor neve van feltüntetve.) A zsebkönyvek szerint 15-én Friedrich F. Ziegler *Städinger*, vagy: *A' szerető, és vetélkedő egy személyben*, 17-én pedig a *Szerelemföltők* című vígjáték ment. A *Szerelemföltők*nek nem ismerjük a színlapját, a *Städinger*nek viszont igen, s azon egy *tintával* történt javítás nyomán azt látjuk, hogy az előadást péntekről áttették vasárnapra, 17-ére. (A kassai színlapgyűjtemény erősen hiányos, így nem tudjuk, hogy a *Szerelemföltők* színlapja esetlegesen azért hiányzik-e, mert a játékrend megváltoztatása miatt a darabot végül nem adták.) A műsorváltozás az egykorú források ellentmondásossága ellenére megvalósulhatott, hiszen a zsebkönyv 1833 februárját és márciusát illetően több esetben sem azt a darabot tüntette fel, amelyet a színlap szerint játszottak. A színlapok szerint például 1833. február 23-án Karl August Lebrun *Két Péter és a saardami polgármester* című vígjátékát adták, a zsebkönyvben viszont Friedrich Wilhelm Ziegler *Incognitoja* szerepel. Március 4-ére a színlap Philippi Bonafont *A Rieti bár* című regényes nézőjátékát hirdette, ám a sűgók a zsebkönyvben erre a napra nem tüntettek fel előadást. A *Bánk bán* és a *Städinger* esetében a színlapoknak egyelőre csak egy-egy példánya ismert, így az, hogy a *Bánk bán* ősbemutatója február 15-én volt, csak akkor válhat bizonyossá, ha a feltehetően nagyobb mennyiségben nyomtatott színlapokból több példány is előkerül és valamennyin rajta van a javítás. Szeghy Gábor szíves tájékoztatásából tudom, hogy az Archív mesta Košice (Kassa Város Levéltára) nem őriz 1833-as színlapokat.

Annának esett rá a választása.⁹ A sajtó szerint Budán sikere volt,¹⁰ másodszor és harmadszor már repertoárdarabként tűzték műsorra.¹¹ Az 1837. augusztus 22-én megnyitott Nemzeti Színház mégsem vette át a repertoárjába, noha az első hónapokban erősen az elődintézményének számító Várszínház műsorára támaszkodott. Továbbjátszották például Victor Hugo *Borgia Lucretia* és *Angelo, Pádua zsarnoka*, id. Alexandre Dumas *Korona és vérpád*, Munkácsy János *Garabonciás diák*, Johann Ludwig Deinhardstein *Garrick Bristolban*, Marc-Jean-Louis Fournier – Auguste Arnauld *Vasálorca*, Eduard Schenk *Belizár*, Kisfaludy Károly *Csalódások, Kérők, Stibor vajda*, Friedrich Halm *Griseldis*, August Friedrich Kotzebue *Pajzán ifjú*, Charlotte Birch-Pfeiffer *Szapáry Péter*, Fáy András *Régi pénzek, vagy Az erdélyiek Magyarországon*, Eugène Scribe *Fiatal keresztanya* és Johann Baptist Joseph Hirschfeld *Tündérkastély Magyarországon* című drámákat.¹² De a *Bánk bán* kézenfekvő választás lehetett volna az eredeti magyar nyelvű művek kezdeti hiánya miatt is,¹³ illetve azért, mert a prózai társulat jórészt azokból a színészekből állt, akik ismerték és már játszották együtt a darabot korábbi állomáshelyeiken.¹⁴

szerepek	Kassa 1833. febr. 15. (?)	Kolozsvár 1834. aug. 30.	Buda 1836. nov. 1.	Nemzeti Színház 1839. márc. 23.
Bánk bán	Bartha János	Lendvay Márton	Bartha János	Egressy Gábor
Gertrudis	<i>Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna</i>	<i>Kilényi Dávidné Széppataki Johanna</i>	<i>Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna</i>	Bartha Jánosné Meszlényi Anna
Melinda	<i>Déry Istvánné Széppataki Róza</i>	<i>Déryné</i>	Lendvay Mártonné Hivatal Anikó	Lendvayné
Ottó	Egressy Gábor	Egressy Gábor	Egressy Gábor	László József
Biberach	Megyeri Károly	<i>Éder György</i>	Megyeri Károly	Fáncsy Lajos
Petur	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond	Szentpétery Zsigmond
Miska bán	<i>Demjén Mihály</i>		Somogyi Sándor	Szilágyi Pál
Zászlós úr	<i>Pály Elek</i>		Udvarhelyi Sándor	Balog István
Sóloom mester	<i>Haslinyi Ferenc</i>		Egressy Benjámin	Egressy Benjámin

⁹ NÉMETH, *Bánk bán...*, 29–52. A miskolci előadásra Kerényi Ferenc talált rá – KERÉNYI Ferenc, „Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 4. sz. (1992): 410.

¹⁰ Az 1835. február 27-i előadásról például így írtak: „E’ darab eredeti színműveink közt bizonyára egyik fő helyet érdemelne színi hatásra nézve, ha azok belőle kihagyatnának, melyek untatók és nem mivelt színpadra valók [...]. A’ tetemes és fárasztó czimszerepben Bartha ur játszott, ’s több ízben előtapsoltatott. Kántorné assz. Gertrudist királynéi méltósággal és pompáson, Lendvayné assz. Melindát szokott jelességgel, Megyeri ur a’ cselszövő Biberachot finom művészi tökélyel, Tóth ur Petur bánt, ’s Lendvay ur Otto herceget tüzzel adták. Nézők igen számosan voltak”. *Honművész* 3, 19. sz. (1835): 149.

¹¹ GILLYÉN Sándor, kiad., *Budai nemzeti játékszíni zsebkönyv 1837re*, (Pest: Trattner-Károlyi, [1836]), 7, 16.

¹² *A Nemzeti Színház műsora...*, 2–14, 23.

¹³ Uo., 1–28.

¹⁴ A szereposztásokat a színlapok, illetve az egykorú sajtó alapján közlöm. A kassai előadás színlapja: OSzK SzT., Kassa, Színlapgyűjtemény, 1833. január – április. A kolozsvári szereposztás: *Honművész* 2, 78. sz. (1834): 621–622. (A kisebb szerepeket vivő színészek nevét nem említették.) A várszínházi előadás: OSzK SzT., Buda, Színlapgyűjtemény, 1836. október – december, 176. fol. Az első pesti előadás szereposztása: OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1839, 70. sz. Azoknak a színészeknek a nevét, akik nem kerültek a Nemzeti Színházhoz (pl. Demjén Mihály), illetve 1839-ben nem voltak társulati tagok (Déryné, Havi Mihály), kurzívval szedtem.

II. Endre	Szerdahelyi József	Szerdahelyi József	Fáncsy Lajos	Szigligeti Ede
Mikhál	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós	Udvarhelyi Miklós
Simon	<i>Kubay Pál</i>	<i>Kubay Pál</i>	Szigligeti Ede	Szerdahelyi József
Tiborc	Szilágyi Pál	Szilágyi Pál	Szilágyi Pál	Bartha János
Izidóra	<i>Pály Elekné Botos Karolina</i>	Éder Lujza	Bartha Jánosné Meszlényi Anna	Miskolczy Júlia
Egy udvarnok	<i>Latabár Endre</i>		<i>Havi Mihály</i>	Fekete Soma

A főbb szerepeket vivő színészek közül egyedül Kántorné hiányzott a Nemzeti Színház társulatából. A helyébe lépő Bartha Jánosné Meszlényi Anna a naiva szerepkörbe tartozott, így nem igazán lehetett alkalmas Gertrudis szerepének eljátszására, de a színházvezetés bizonyára nem emiatt döntött úgy, hogy a *Bánk bánt* nem veszi fel a repertoárba. (A Kántorné helyére tragikaként szerződttetett, és pályáját 1833-ban kezdő Laborfalvi Rózát az 1830-as évek végén valószínűleg még nem tartották eléggé felkészültnek egy ilyen kaliberű szerep eljátszására, s az ekkoriban játszott szerepei szerint talán még királynéhoz méltó öltözetrel sem bírt.¹⁵)

A Nemzeti Színházban a darabok sorsát, esetleges továbbjátszásukat, illetve annak ütemét általában a napi jegyeladásból származó bevételek határozták meg. A jutalomjátékok bérletszünetben mentek, s mivel az első években a bérleteket még nem lehetett ráfizetéssel a bérletszünetes napokra kiterjeszteni, a várható nézőszám kiszámíthatatlan volt. Ilyen alkalmakkor hozzávetőlegesen 2300 jegyet kínáltak eladásra, amelyből a legtöbb, 1850 darab az olcsó, 450 pedig a kényelmesebb helyosztályokra szolt.¹⁶ A *Bánk bánt* első pesti előadására, Egressy Gábor jutalomjátékára a 2306 jegyből összesen 798 kelt el. A *Rajzolatok* kritikusa ugyan túlzott, amikor azt írta, hogy „Földszint és karzat tele, páholyok és zártszékek üresek”,¹⁷ de valóban látványos különbség volt a különböző helyosztályok nézőszáma között. A 798 jegyből 686 a karzatra, a földszinti és második emeleti állóhelyekre és padokra szolt, és csak 112 a tehetősebb közönség által elfoglalt zártszékekre és elsőrangú páholyokra. A második emeleti páholsor szinte üresen maradt, csak egyetlen páholyban ültek, s azt sem a fizető nézők, hanem feltehetően a társulati tagok foglalták el.

A többi vezető férfi színész jutalomjátéka az 1838–1839-es, illetve az 1839–1840-es évadban (jóval) kedvezőbben alakult, pedig közülük csak hárman, Bartha János, Megyeri Károly és Szentpétery Zsigmond döntöttek közkedvelt, általában mindig sok nézőt vonzó színjátéktípus, a bohózat mellett (Szigligeti Ede: *Rontó Pál*, Gaál József: *A peleskei nótárius*, Hazucha Ferenc: *Visegrádi kincskeresők*). László Józsefnek egy történeti regényes színjátékra (Wilhelm Lambert: *Richard király a Szentföldön, vagy: Anglia zászlója*), Fáncsy Lajosnak és

¹⁵ Németh Antal egy Laborfalvi Rózát Gertrudisként ábrázoló litográfiához tévesen azt írta, hogy a „Nemzeti Színház első Gertrudisa”. NÉMETH, *Bánk bánt*..., 60. A Nemzeti Színház a színésznőknek nem tudott jelmezeket biztosítani, azokról teljes repertoárjukat lefedve saját maguknak kellett gondoskodniuk.

¹⁶ A színház az első években hozzávetőlegesen 2450–2500 férőhelyes volt. Pontos adataink azért nincsenek, mert a pénzszedői naplók csak a fizető nézőkről adnak számot: az adott estén hány jegyet kínáltak eladásra, illetve azokból mennyi fogyott el. Rajtuk kívül számolnunk kell még a színház munkatársaival, akik az igazgatóság által kijelölt helyekről ingyen nézhették az előadásokat, illetve voltak az állandó és napi szabadjegyesek. Esetükben még becslésekbe is nehéz bocsátkozni, hiszen annak felfejtéséhez nincs forrásunk, hogy közülük hányan éltek a lehetőséggel, mentek az adott este színházba.

¹⁷ *Rajzolatok* 5, 25. sz. (1839): 200.

Lendvay Mártonnak pedig (történeti) drámára (Gaál József: *Szvatopluk*, id. Alexandre Dumas: *Belle Isle Gabriella*) esett a választása.

*A jutalomjátékok fizető közönségének abszolút nézőszáma*¹⁸

	László József	Bartha János	Megyeri Károly	Fáncsy Lajos	Egressy Gábor	Szentpétery Zsigmond	Lendvay Márton
	1838. nov. 19.	1839. jan. 25.	1839. febr. 1.	1839. febr. 23.	1839. márc. 23.	1839. ápr. 16.	1839. szept. 23.
földszinti állóhelyek és padok	301 (900)	612 (900)	463 (900)	409 (900)	315 (900)	440 (900)	375 (900)
II. emeleti állóhelyek és padok	53 (250)	157 (250)	87 (250)	92 (250)	59 (250)	71 (250)	36 (250)
karzat	481 (700)	577 (660)	379 (660)	483 (700)	312 (700)	384 (700)	344 (700)
katonák- nak fenn- tartott he- lyek	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)	0 (20)
földszinti zártszék	49 (191)	123 (191)	84 (191)	50 (191)	48 (191)	83 (191)	54 (190)
II. emeleti zártszék	7 (73)	30 (73)	21 (73)	6 (73)	4 (73)	6 (73)	6 (73)
elsőrangú páholy	16 (30)	19 (31)	20 (31)	13 (31)	15 (32)	14 (31)	16 (32)
másod- rangú pá- holy	3 (9)	8 (11)	5 (11)	3 (11)	0 (11)	0 (12)	1 (11)
összesen	967 (2290)	1607 (2262)	1134 (2262)	1104 (2302)	798 (2306)	1040 (2306)	883 (2305)

A sorrendet tekintve a papírforma érvényesült: legtöbbször a népszerű *A peleskei nótárius*ra és a *Rontó Pál*ra váltottak jegyet, s bár a harmadik bohózat, a *Visegrádi kincskereső*k nem volt túl sikeres, a komoly darabok közül hármát még ennél is kevesebben néztek meg. A *Bánk bán* kedvezőtlenebb fogadtatásához talán az is hozzájárult, hogy előadására nem túl szerencsés időben, az évad végén került sor (az új évad április 1-jén kezdődött), noha a többi történeti dráma iránti érdeklődést is figyelembe véve valószínűtlen, hogy más időpontban lényegesen nagyobb közönsége lett volna. A közepes nézőszám ezeknél az előadásoknál azért számít kevésnek, mert *A peleskei nótárius* kivételével a többi jutalomjáték egyben a választott darabok (ös)bemutatója is volt. Egy újdonság már önmagában kelthetett volna érdeklődést, a választott művek egy része viszont láthatóan annak ellenére sem vonzotta túlzottan a nézőket, hogy tudták, ha elmennek, kedvenc színészükhöz kedvezhetnek. A jutalmazottakat megillető összeg nagysága mindig a közönség jóindulatán múlt, a javukra adott bérletszünetes előadások esetében a szerződésükben meghatározottak szerint a napi jegyvásárlóktól befolyt tiszta jövedelem egészét vagy felét kapták. A kiemelt játszási alkalomhoz képest a *Bánk bán* nem hozott jelentős bevételt, ami minden bizonnyal oka lehetett annak, hogy nem került be a repertoárba, de nem zárhatunk ki más szempontokat sem.

¹⁸ A pénzszedői naplónak megfelelően itt és a továbbiakban is a fizető, napijegyet váltó közönség számát adom meg. A zárójelben lévő számok az eladásra kínált jegyek számát, míg a többi az eladottakét mutatja. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, IV. 7. Pest-Pilis-Solt Vármegye Színészeti Választmányának iratai, 2. doboz, Napi pénztári napló, 25, 47, 50, 57, 66, 72, 125. A *Bánk bán* esetében a pénzszedői naplót vezető színházi munkatárs elírta az eladásra kínált elsőrangú páholyok számát, 2-t írt 32 helyett.

Az első előadásról kritikákat és magánvéleményeket is ismerünk, s a továbbjátszás kérdését illetően mindkét szövegtípus lényeges lehet. A kortárs darabok esetében úgy tűnik, erősen számított, hogy milyen kritikát kaptak, ha nagyon rosszat, általában nem játszották tovább őket. Így járt például a *Rontó Pál*, amelynek előadásáról a következőket olvashatjuk: „»Rontó Pál« először 's hihetőleg utószor is adatott»; „Minden összefüggés nélküli mű, melyet, úgy látszik a' szerző engaloppe irt”.¹⁹ A *Bánk bán*ról megjelent kritikák viszont egyáltalán nem voltak elutasítóak. Noha minden bírálónak voltak észrevételei, kifogásai is, sok dicsérendőt találtak a darab dramaturgiai felépítésében, színpadi hatásában és a színészek szerepértelmezésében. A *Rajzolatok* névtelen bírálója és a *Hasznos Mulatságok* N. E. szignójú kritikusa például a darabbal és az előadással is elégedett volt („Bánk Bán olly darab, melyet a' legjobb drámákkal mérlegbe vethetni. Annyi élet bölcsesség, annyi világ és emberösmeret, annyi tudomány mint e' darabban van, boldogult Katonát a' külföld legnevezetesebb drámairóival egy rendbe állithatja.”), az első Egressy, a második Bartháné alakításában talált csak kivetnivalót („Egressy Gábor helyenkint jó, helyenkint pedig igen fagyos, kedvetlen, egykedvű vagy is roszkedvű volt”; „Barthánéban szeretünk volna több erőt.”).²⁰ A Nemzeti Színházhoz több szálon kötődő, a drámaíró bizottság tagjaként azzal szoros munkakapcsolatban álló Vörösmarty Mihály úgy vélte, hogy „Sok tekintetben hiányos 's némileg vad; de erővel teljes színmű”, amely az előadásra szánt darabokkal szembeni legfőbb kritériumnak maximálisan eleget tesz: „Dramai, sőt színi hatás' tekintetében végre a mű ritka tünemény”.²¹ Ő az előadást a „gondosabbak közé” sorolta, Szentpétery Zsigmond (Petur), Bartha János (Tiborc) és Fáncsy Lajos (Biberach) szerepértelmezésével is elégedett volt.²² Olyasmit senki sem írt, hogy a darab ne lenne ismétlésre érdemes, vagyis a kritikai fogadtatás nem adhatott okot arra, hogy lemondjanak a további előadásokról.

A közönség viszont egészen másként viszonyult a *Bánk bán*hoz. A személyes benyomások és emlékeket tartalmazó írásokból, Széchenyi István naplójából és Hivatal Anikó kései visszaemlékezéséből úgy tűnik, a nézőket kevésbé érdekelték az előadás általános művészi értékei, leginkább a dráma szövegére és annak lehetséges implikációira figyeltek. Ennek a politikai események miatt kiemelt jelentősége lehetett, a darab pesti bemutatója ugyanis arra az időszakra esett, amikor a közvéleményt már erősen foglalkoztatta, hogy a májusban esedékes országgyűlésen a kormányzat részéről folytatódik-e a liberális ellenzék üldözése, s milyen kimenetele lesz az 1835 májusa és 1838 júniusa között indított felségsértési, hűtlenségi, illetve úgynevezett becstelenségi pereknek. Pest vármegyei politikusként érintett volt az eseményekben a Nemzeti Színház színészeti választmányának két tagja is. A színház építtetője és a választmány elnöke, Földváry Gábor „több alkalommal is hevesen kikelt a kormányzat törvénysértő intézkedései ellen, 1836-ban ő vezette azt a küldöttséget, amely a megyének az országgyűlési ifjak ügyével foglalkozó feliratát vitte Bécsbe az uralkodónak. 1837-ben pedig határozott véleményt fogalmazott meg az akkor már letartóztatott Kossuth által szerkesztett Törvényhatósági Tudósítások folytatása érdekében”.²³ Gróf Ráday (IV.) Gedeon pedig egyike volt azoknak, akik ellen per folyt. Noha azt nem tudjuk, hogy 1839. január 20-án emiatt mondott-e le színházi tisztségeiről, a választmányi másodelnökségről és a színészeti igazgatóságról,

¹⁹ *Honművész* 7, 9. sz. (1839): 69.; *Hasznos Mulatságok* I/23, 9. sz. (1839): 32.

²⁰ *Rajzolatok* 5, 25. sz. (1839): 200.; *Hasznos Mulatságok* I/23, 25. sz. (1839): 96.

²¹ Az előadásra szánt drámákkal szembeni elvárásokról lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „»Mint színi hatást nem ígérő, visszautasított«”: A Nemzeti Színház drámaíró bizottsága az 1840-es évek második felében”, in *Új eredmények a színház- és drámatörténeti kutatásban (17–19. század): Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. FARKAS Anett és KÖRÖMI Gabriella, 253–268 (Eger: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, 2022), 261–263.

²² VÖRÖSMARTY Mihály, „Magyar játékszíni krónika”, *Athenaeum* 3, 26. sz. (1839): 415.

²³ VÖLGYESI Orsolya, „Ellenzéki politikusból adminisztrátor?: Egy pest megyei építtető köznemes, Földváry Gábor pályafordulata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 1. sz. (2015): 27.

maga a helyzet bizonyára nem kedvezett a közvélemény-formáló ereje miatt a kormányhatóságok részéről egyébként is megfigyelés alatt tartott intézménynek.

A könyvvizsgálói hivatal a liberális és németellenes tendencia miatt éppen ez idő tájt szentelt kiemelt figyelmet Szigligeti Ede *Dienes vagy a királyi ebéd* és *Vazul* című drámáinak. Gróf Pálffy Fidél kancellár 1838. április 12-én titkos kémjelentések alapján a darabok cenzori felülvizsgálata tárgyában levelet intézett a királyhoz, V. Ferdinándhoz:

Über eine a[ller] h[öchsten] Orts vorgekommene Anzeige, dass im Pester ungarischen Theater ein neues, von Szigligethi verfasstes Drama, unter dem Titel: „Vazul” mit grossem Beifalle aufgeführt worden sey, welches durch die darin herrschenden liberalen Grundsätze Aufsehen erregte, und worin unter Anderem auch die deutschen verhasst gemacht werden, und ausdrücklich gesagt wird, dass man alle Fremden aus dem Lande vertreiben müsse, wenn die ungarische Nation unabhängig und blühend werden will; ferner dass Szigligethi schon früher ein ähnliches verfängliches Werk unter dem Titel: „Dienes, vagy a királyi ebéd” geschrieben haben soll, welches vor einem Jahre im pester deutschen Theater ungarische Schauspieler aufgeführt haben [...] dass die genannten dramatischen Erzeugnisse nachdem das Erstere durch den betreffenden Censurreferenten Statthaltereyrath Grafen Pongrácz, das Letztere aber durch den supplirenden Referenten Statthalterey-Secretär Tressinszky censurirt, und darin das Anstössige gestrichen worden wäre, zur Darstellung zugelassen wurden; dass man sich jedoch genöthigt sah das Letztere kurz darauf aus dem Grunde zu verbiethen, weil die Schauspieler sich beikommen liessen, auch die gestrichenen Stellen zu memoriren; das Erstere habe nach der Äusserung des Referenten, nach angelegter Hand der Censur, durchaus nichts Anstössiges enthalten, es wäre denn, dass die Schauspieler, welche die Rollen nicht selten noch vor Censurirung des Stückes einstudiren, bei der Vorstellung auch die hinterdrein gestrichenen Stellen beibehalten hätten.²⁴

A *Dienes vagy a királyi ebéd* című szomorújáték előadásai még a budai Várszínházhoz és a Pesti Német Színházhoz kötődtek (1837. január 27-én a német színházban szintén a budai társaság adta elő), a Nemzeti Színházban nem tűzték műsorra. A *Vazul* új darab volt, 1838. január 30-án mutatták be Pesten, s a felterjesztésig összesen kétszer játszották (második előadása február 10-én volt).²⁵ Betiltására ugyan nem került sor, de innentől kezdve a hatóság egyre szigorúbban ellenőrizte, hogy az előadások során kimaradnak-e azok a szövegrészek, amelyeket a cenzorok töröltek. A színház azonban nem mindig tartotta magát a cenzorok döntéséhez, előfordult, hogy a későbbiekben is kijátszották azt. A könyvvizsgálói hivatal például 1846. december 19-én leiratot küldött a főigazgatónak, gróf Ráday Gedeonnak, hogy a „törölések nemcsak kellő figyelemben nem tartatnak, mint p. o. az ördög része, a könnyelműek, Zách unokái, végrendelet s. a. t. színműveknél; – hanem taps nyerésre számított, de más részről az illetőket sértő rögtönzések által kijátszatik a könyvbírálati intézkedés”.²⁶

²⁴ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, szerk., *A Nemzeti Színház százéves története*, 2 köt. Magyarország újkori történetének forrásai (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938–1940), 2:81–82.

²⁵ *A Nemzeti Színház műsora...*, 15.

²⁶ PUKÁNSZKYNÉ, *A Nemzeti Színház...*, 194. Egy későbbi példa azt mutatja, hogy a cenzúra kijátszása a megrovások ellenére is folytatódott, s ilyesféle nyomokat akár a művek színházi használatra szánt másolataiból is kiolvashatunk. Kim Katalin és Szilágyi Márton az *Erzsébet* című opera kapcsán mutatott rá nagyon meggyőzően arra, hogy a színház még egy reprezentatív alkalomra, a császári pár első, 1857-es nemzeti színházi látogatására készült zenemű esetében sem tartotta magát az előírásokhoz, a színpadra állítás során változtattak a már cenzúrázott változaton. Az Erkel Ferenc, Doppler Ferenc és Doppler Károly szerelte operának fennmaradt az úgynevezett bandapartitúrája is, amely szerint Erkel a második felvonásba beillesztette saját *Hymnus*-megzenésítését, ami vélhetően a császár jelenlétében is felhangzott, annak ellenére, hogy a cenzor előzetesen nem tudott róla. Szilágyi Márton úgy véli, hogy ebben a kontextusban, a cenzúra kijátszásának ismeretében érthetővé, értelmezhetővé válik, hogy az Arany János által felkérésre írt és betétdalnak szánt vers (későbbi címén *Köszöntő-dal*) miért nem került bele az operába. „Mióttán a Nemzeti Színház egy ponton, Kölcsey *Hymnus*ának a beiktatásával már átlépett egy bizonyos határt (a cenzúráztatás után iktatta be Erkel saját megzenésítését a verssel együtt), Arany bordala már talán túl kockázatosnak tűnhetett az eléggé egyértelmű és félreérthetetlen Petőfi-allúzió (»Harcra magyar!«) alkalmazása miatt”. SZACSVAI KIM Katalin, *Az Erkel-műhely: Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)* (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2012), 154–156, 159, 175.; SZILÁGYI Márton, „Arany János és az *Erzsébet* című opera 1857-ben”, *Irodalomtörténet* 104, 3. sz. (2023): 300–312.

A cenzúra problémákról Széchenyi István nem tudhatott, de mint a *Bánk bán* pesti előadásáról írt azonnali reakciójából kiderül, megrökönyödött azon, hogy a hatóság jóváhagyta a darab színre alkalmazását. 1839. március 23-án, a bemutató estéjén a következőt jegyezte fel naplójában: „Ung[risches] Theat[er]. Bankban. – Unbegreiflich, dass es die Regier [ung] erlaubt solchen Unsinn zu spielen. – Schlechte, gefährliche Tendenz”.²⁷ A gróf véleménye összhangban van azzal, amit Hivatal Anikó a társadalmi és politikai elit, a földszint és a páholyok viszonyulásáról mondott:

Mikor ma reggel elolvastam a lapokat és azt találtam az egyikben följegyezve, hogy a főpróba után a szereplők úgy jártak-keltek, mintha megeredt volna az orruk vére, eszembe jutott BÁNK BÁN első előadása a Nemzeti Színházban. Akkor is az volt a szálló ige a kulisszák mögött: „Meglássatok, megver minket a publikum!” Én dideregtem és azt mondtam Egressynek: „Ugyan minek vitt minket bele ebbe a csávába?” Bartha pedig, aki Tiborcot játszotta, rámondott Egressyre: „Meglássuk, nem cserélné-e föl előadás után fényes viseletét az én rongyos paraszt-gúnyámmal, hogy könnyebben elillanhasson”. Az első felvonás nem tett semmi hatást. Halálos csend követte a függöny legördülését és Egressy maga is megrendült bizalmában. Úgy járt közöttünk, mint aki szívesen kérne bocsánatot, ha merne. Mikor aztán Szentpétery elmondta Petur bán hazafias kifakadásait, egy kis mozgás támadt. Az talált és a karzat meg is éljenezte. De a földszinten nem talált visszhangra ez a cenzurától különben is megnyirbált beszéd [...]. Az igazi hatás akkor mutatkozott, mikor Bartha panaszkodott Tiborc keservét [...]. Én is megtettem a magamét, Laborfalvy Róza gyönyörűen szavalt és a többi megtették a szép magyar kosztümök, melyek mégis itt-ott idegenszerűeknek és barbároknak tetszettek – különösen a páholyok közönsége előtt. [...] S valahogy nekünk adott igazat a jövő, mert beletelt hat esztendő, míg Egressy, az ő művészi konokságában [...] újból elő mert hozakodni az ő nagy költőjével.²⁸

Éppen az a közönségréteg fogadta hidegen a *Bánk bánt*, amelyiknek az anyagi támogatására 1839-ben a Nemzeti Színház önfenntartó intézményként erősen rászorult.²⁹ A színházvezetés nem tehette meg, hogy figyelmen kívül hagyja a biztos és állandó bevételét adó bérletesek reakcióját, ráadásul a karzatról lehallatszó éljenzés és a csöndbe burkolózó földszint kontrasztja a színházra több irányból is ránehezedő aktuális politikai közhangulat közepette még riasztóbb lehetett.

Repertoárdarabbá válás

A *Bánk bán* tudtommal először 1845-ben került szigorú revízió alá. A második, 1845. november 1-jei előadás hiába volt továbbjátszás, ismétlés, a darab színre kerülését újabb cenzori vizsgálat előzte meg. Ennek pontos, konkrét okát nem tudjuk, de a tágabb kontextus több lehetőséget is felvet. Az adott évben a színházi cenzúra a helytartótanács színügyi előadójától a könyvbíráloi hivatalhoz került,³⁰ s elképzelhető, hogy felülvizsgálták a témájuk miatt problémásabbnak tartott darabokat. A másik eshetőség az, hogy a színház az 1839-es verzióhoz képest annyit változtatott a színpadra szánt szövegen, hogy újra engedélyeztetnie kellett. (Az első évtizedből csak egy datálatlan sűgőpéldányt ismerünk, s magát a cenzori engedélyt általában az a

²⁷ VISZOTA Gyula, szerk., bev., *Gróf Széchenyi István naplói*, 6 köt. Gróf Széchenyi István munkái 14 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1925–1939), 5:259.

²⁸ NÉMETH, *Bánk bán*..., 64. Tábori Róbert közlése szerint nem írásos visszaemlékezésről van szó, az idézeteket a színésznő szóban mondta el neki. KATONA József, *Bánk bán*, a Pesti Napló ajándéka előfizetőinek, a dráma magyarázatát írta JÓKAI Mór, Katona József életrajzát ZILAHY KISS Béla, A Nemzeti Színház Bánk bán előadásainak történetét TÁBORI Róbert (Budapest: A Pesti Napló tulajdona, 1899), 120. Németh Antal a beszélgetést 1880-ra datálta, arra hivatkozva, hogy Lendvayné Csiky Gergely *Proletárok* című előadására utal benne. (A darabot 1880. január 23-án mutatták be a Nemzeti Színházban.)

²⁹ Kerényi Ferenc mutatott rá, hogy az első években a bérletes törzsközönség jórészt azokból tevődött össze (az arisztokraták mellett persze közép- és kismeseket, illetve polgárokat is találunk), akik részvényvásárlással is hozzájárultak, hogy Pest vármegye működtetni tudja a színházat. KERÉNYI, *A radikális*..., 169.

³⁰ PUKÁNSZKYNÉ, *A Nemzeti Színház*..., 194.

színházi másolat tartalmazta, amelyből aztán rendezőpéldány lett.³¹⁾ 1845 szeptemberében három cenzor (Czech János, Beke Kálmán, ifj. Palugyay Imre) is azt javasolta, hogy ne engedjék a *Bánk bán* újbóli előadását:

A nemzeti színház igazgatósága Katona József „Bánk bán” című, nyomtatásban előbb 1821 évben, közelebb pedig Nagy Ignác „Színműtár”-a XI-ik füzetében megjelent, s az előbbi időkben már mind a pesti, mind a budai színpadon ismételve előadott öt felvonásos eredeti történeti színművét, a nemzeti színpadon előadhatásra engedélyezés végett bemutatván, – azt ezen készszolgálatú könyvbíró főhivatal Császári királyi Fenséged, s a főméltóságú magyar királyi Helytartó Tanácsnak hódolatteljesen a végett terjeszti fel: hogy miután ezen színdarab második András, magyar ország királya országlása alatt előfordult eseményeket nagyon is élénken rajzolva, nem csak a külföldiek elleni gyűlöletet felette ébreszti, de az asszonyi uralkodás alatti engedetlenek kitérésével, sőt féktelen pártütési elvekkel annyira telve van, hogy azt, mellőzve a királynénak abban rajzolt megöletését – már csak célját tekintve is, ezen engedelmes könyvbíró főhivatal színpadi előadhatásra alkalmasnak nem tartja, s ennél fogva minden kétkedés nélkül elmozdította volna, ha csak előbbi időkben és pedig több ízben mind a budai, mind a pesti színpadon elő nem adatott volna, ezen körülménynél fogva tehát császári királyi Fenséged és a főméltóságú magyar királyi Helytartó Tanács kks határozatát elvárva, kegyelmébe s kegyeikbe mély alázattal ajánlott marad.³²⁾

A helytartótanács viszont úgy vélte, hogy a betiltás egy többször játszott darab esetében már nem lehetséges, be kell érniük a kihagyásokkal és egyes szöveghelyek szelídítésével: „miután ezen színmű már több ízben mind a pesti, mind a budai színpadon előadatott, annak a bírálati szempontból netalán szükségeseznek találandó kihagyások és módosítások melletti ujjabb előadása nem elleneztetik”.³³⁾

Az újbóli műsorra tűzés 1845. november 1-jén Lendvay Márton érdeme volt. Ő is jutalomjátéknak választotta, s Egressyhez hasonlóan a címszerepben lépett fel. Kolozsvárott már eljátszhatta Bánkot, de a budai Várszínházban nem tartották meg ebben a szerepben, ott Ottóként kellett fellépnie.³⁴⁾ Pesten sikerült hatalmas tömeget színházba vonzania, az eladásra kínált 2034 jegyből 1823 kelt el.³⁵⁾ A helyosztályonkénti kimutatás szerint minden társadalmi réteg nagy számban képviseltette magát, a földszinti és második emeleti zártszékek, valamint a páholyok megteltek, a 700 fő befogadására alkalmas földszinti álló- és ülőhelyeken (padok) 644-en, a szintén 700 főnek helyet adó karzaton pedig 628-an voltak.³⁶⁾

A Lendvayval való rivalizálás és szerepvetélkedés lehetett az oka, hogy az 1845–1846-os évadban még kétszer ment jutalomjátékként a *Bánk bán*: 1845. november 4-én Egressy, 1846. március 18-án pedig Bartha János javára. Mindketten újra a főszerepet vitték (Bartha az első Bánk volt), de a kedvezőtlenül alakuló időpontok miatt nem örülhettek akkora közönségnek, mint Lendvay. Közvetlenül Lendvay jutalomjátéka után, a darab azonnali ismétlésével nem lehetett újból 1823 nézőt megnyerni, de a közönség Egressy iránti tiszteletéről árulkodik, hogy november 4-én is jó sokan, 1359-en voltak. A zártszékek és a másodrangú páholyok megteltek, a földszinti és első emeleti elsőrangú páholyokból 8 üres maradt, s háromnegyed részét foglalták el a földszinti, illetve a karzati helyeknek.³⁷⁾ Barthának az évad utolsó jutalomjátékával

³¹⁾ OSzK SzT., N. Sz. B 51.

³²⁾ PUKÁNSZKYNÉ, *A Nemzeti Színház...*, 194–195.

³³⁾ Uo.

³⁴⁾ ZSOLDOS Ernő, *Id. Lendvay Márton*, Színháztörténeti Füzetek 19 (Budapest: Színháztudományi és Filmtudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1958), 24.

³⁵⁾ 1845 és 1847 között a nézőteret többször átalakították, kényelmesebb lett, és összességében csökkent a befogadóképessége. 1846 áprilisától például a földszinten már támlásszékek is voltak (12 darab), a bérelhető páholyok száma pedig 53-ra emelkedett. A második emeleti zártszékek száma 76-ról 66-ra, a földszinti állóhelyek és padok száma 900-ról 700-ra, a második emeleti állóhelyek és padok száma pedig 175-ről 150-re csökkent. Innentől kezdve hozzávetőlegesen 2040 fizető nézőt tudott fogadni a színház.

³⁶⁾ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzsedői napló, 590, 49. fol. verzó.

³⁷⁾ Uo., 50. fol. rektó.

már korántsem volt ekkora szerencséje, 1846. március 18-án a 2008 eladásra kínált jegyből csak 691 fogyott el.³⁸

A jutalomjátékok kivételes játszási alkalmak voltak, amire Lendvay fellépése kapcsán az egykorú sajtó is figyelmeztetett: „A’ színház fényesen ki volt világítva, ’s még sem lehet csak anynyi helyecskét is látni, hol még egy pesti zsemlye megférhetett volna, melly hasonlítást csak azért tettük, mivel ennél kisebb valamit már alig képzelhetni. Több száz ember visszatérni kényszerült, ’s ez ismét tanúsítja, hogy a’ magyar közönség tetteleg is méltányolni tudja kedvenceinek törekvésit”.³⁹ Lendvaynak 1844 és 1847 között a *Bánk bán*-előadás volt a legjövedelmezőbb jutalomjátéka,⁴⁰ érdemes azonban figyelemmel lennünk arra is, hogy ilyen alkalommal a színész népszerűsége legalább annyit számított, mint a darabválasztása. Erre jó példa lehet 1844. január 8-i jutalomjátéka, amikor Szigligeti Ede *A szökött katonáját* kérte. A népszínmű az 1840-es években az egyik legnépszerűbb színjátéktípus volt, ugyanakkor eleinte megosztotta a közönséget, elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegeket, főként a karzatra jegyet váltókat érdekelte. A társadalmi elit az ősbemutatóra nem volt különösebben kíváncsi, 1843. november 25-én az eladásra kínált 48 első- és másodrangú páholyból 8, a 190 földszinti zártszékből pedig 76 kelt el. Lendvay jutalomjátéka alkalmával viszont a 2294 jegyből 1757-et eladtak, s a földszinti páholyokat és zártszékeket megfizetni tudó közönség is nagy számban képviseltette magát (a 167 földszinti zártszék mind elkelt, a 41 eladásra kínált páholyból pedig 28).⁴¹

A *Bánk bán*-előadás esetében növelhette az érdeklődést az is, hogy rég nem látott darab került színre, a társulat legjobbjai léptek fel benne, illetve az igazgatóság sokat költött a kiállítására, új díszleteket és jelmezeket készíttetett. A már 1839-ben is jó kezekben lévő szerepeket (Melinda, Petur, Biberach, Tiborc) továbbra is Lendvaynéra, Szentpétery Zsigmondra, Fánicsyra és Barthára osztották, Gertrudis szerepét megkapta Laborfalvi Róza, II. Endréét Egressy Gábor, Ottóét pedig Szigeti József.⁴² A felújítás során minden szereplőnek újragondolták a jelmezét, többeket a korábbinál jóval díszesebb ruhába öltöztettek. A változtatás oly mértékű volt, hogy az 1839-es bemutatóhoz készült jelmezjegyzéket figyelmen kívül hagyván egy teljesen újat állítottak össze. Az Endre királyt játszó Szigligeti Ede 1839-ben például zrínyi zékét, gyémánttal berakott sárga selyem dolmányt, zöld posztónadrágot és kócsagtollas kalapot viselt.⁴³ 1845-ben a szerepet átvevő színészekre már ezeket a ruhadarabokat adták: „Veres Selyem Plüs ruha arany lántzolásal és Csipkével a két oldala nyitva alól ralyta egy fehér damasik felöltő nagy virágokal Korona a felyén alatta egy veres Plüs kozák sapka Sárga magyar nadrág veres csizma aranyal Szépen fel ékesítve és Sarkantyúval sárga réz öv Szép Sárga lántz a nyakában és a legszebb magyar kard a ruha alatt fel kötve szép lovag kesztyű”.⁴⁴ Ugyanilyen szembeutó változás figyelhető meg a címszerepet vivő Egressy 1839-es és Lendvay 1845-ös jelmezében. 1839-ben Egressy Bánk bánját még a színház meglévő jelmeztárából öltöztették fel, 1845-ben Lendvay már a „darabhoz készült” ruhákat viselte. Öltözetüket a jelmezjegyzékben így írták le:

³⁸ Uo., 590/A, 13. fol. verzó.

³⁹ *Életképek* 3, II/19. sz. (1845): 606. (Kiemelés tőlem. Sz. L.)

⁴⁰ 1844. december 16-án Dumanoir – Adolphe d’Ennery *Don Caesar de Bazan* című drámájára a 2003 jegyből 1173, 1845. május 5-én Félix Pyat – Eugène Sue *Matildjára* a 2048-ból 1127, 1847. március 9-én Léon Gozlantól az *Évára* az 1949-ből 962, 1847. november 20-án Hugó Károlytól a *Világ színjátékára* pedig az 1922-ből 966 jegy kelt el. OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló 589, 57. fol. rektó; Uo., 590, 20. fol. verzó; Uo., 591, 10. fol. verzó, 51. fol. rektó.

⁴¹ A kimutatást lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „A színjátszás különböző terei az 1840-es években (Petőfi Sándor színészi állomásai: vidéki vándortársulatok és a Nemzeti Színház)”, *Acta Papensia* 23, 3–4. sz. (2023): 287–288.

⁴² A jutalomjáték színlapja nem maradt fenn, a szereposztást a sajtóból tudjuk. Vö. *Életképek* 3, II/19. sz. (1845): 606.

⁴³ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezleírások és leltáraik, 785, 59.

⁴⁴ Uo., 787, 299. Noha 1845. november 1-jén II. Endrét Egressy adta, a jelmezjegyzékben Száky József neve van feltüntetve. Ez valószínűleg azért van így, mert ő is többször játszott Endreként, s amikor a jegyzékben a színészek nevét rögzítették, éppen ő vihette a szerepet.

Egressy Gábor mint Bánk (1839)

zöld magyar hosszú mente sötét veres magyar dolmán arany sodrással világos kék magyar nadrág Árpádtól sárga hosszú magyar csizma ami nevében van írva magyar öv kard macska prémes kalpag két sas tollal.⁴⁵

A kép forrása: NÉMETH, i. m.

Lendvay Márton mint Bánk (1845)

1^{ször} Nagy barna köpönyeg réz Slinglikel nagy sárga vagy veres tekerts öv a legszebb kard Zöld nyakba vető kötővel és a darabhoz készült Rúhája vér török-nadrág vagy triko paszomantal a Csizmája egész szépen fel legyen ékesítve

2^{ször} Nagy fehér köpönyeg Szür Galléral mind a két tön⁴⁶

Barabás Miklós litográfiája, Rohn Alajos
rézmetszete

A kép forrása: OSzK SzT. KE 3162

Nem valószínű, hogy 1845-ben egyetlen előadás, a jutalomjáték kedvéért költöttek jelentős összeget a kiállításra, inkább arról lehetett szó, hogy a darab repertoárba vételére készültek. A pazar látványra a kritikusok is felfigyeltek, ami azért érdekes, mert az egykorú bírálatokban még ritkán olvashatunk a jelmezekről:

A' kiállítás igen pompás sőt valóban pazarfényű volt, mit azonban nem épen dicséretképen említünk, mert mi bizony nem sokat helyezünk a' színházi szabó ügyességében. Az öltözetminták régi képekről vetettek, 's történeti hűségük valának, de meg kell vallanunk, hogy ezen bő szoknyás öltözeteket nem bírjuk szépek tartani, sőt szinte valószínűtlennek tetszik, hogy lóra termett őseink illy asszonyos viseletet használtak, melly őket a' szabadabb mozgásban minden esetre gátolta. A' hölgyek öltözetei sokkal szebbek voltak. Mi az előadást illeti: az igen példás gondot 's szorgalmat tanúsíta minden részről, 's Lendvai a' czímszerepet igen jól fogá föl, 's mintapéldányát állitá abban elő a' magyar lovagiasságnak. Laborfálvi Róza a' gonosz Gertrudot hatásos méltósággal jellemzé, Lendvainé pedig a' gyöngéd Melindát olly bájjal játszá, melly neki

⁴⁵ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezeleírások és leltáraik, 785, 59.

⁴⁶ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Jelmezeleírások és leltáraik, 787, 299.

mindig sajátja. Szentpéteri, Fánicsy, Szigethi szinte jelesek voltak, 's Egressi G. a' király alá rendelt szerepéből mindent tett, mit abból tennie lehetett. Szóval a' mai előadás a' legszigorúbb követeléseket is kielégítheté.⁴⁷

Nézőszám tekintetében az elkövetkező évek *Bánk bán*-előadásai közül még egy emelkedett ki, az 1846. november 15-ei, amikor vásár vasárnapján adták a darabot. Ez a jutalomjátékokkal ellentétben bérletes előadás volt, a bérletesek 517-en, a napi jegyvásárlók pedig 1382-en voltak.⁴⁸ A nagyszámú közönség ilyenkor szinte a darabválasztástól függetlenül garantálva volt, hiszen mint Bártfay László naplójából is kiderül, a Pestre érkező tömegek a vásárok hetében valósággal megrohamozták a Nemzeti Színházat: „Jött hozzám Szemere [...] együtt menénk a' színházba, 's bár jókor jövének oda, olly teli volt minden, hogy már alig lehet beférti: Szemere tehát a' casinói, én a' tud[ós]. társasági páholyba menék. Peleskei Notarius adatott. Annyi sok ember tódult a' színházba, hogy többre nem emlékezem. Több nőszemély félájultan vonszoltatott ki játék alatt. *Vásári idő volt, 's innen a' sokaság*”.⁴⁹ A színház 1846 novemberében, a Lipót-napi vásár hetében nagyon változatos műsort kínált: adtak operákat (Vincenzo Bellini: *Montecchi és Capuletti párt*, Gaetano Donizetti: *Lucrezia Borgia*), kortárs külföldi és magyar darabokat (Dumanoir – Adolphe d'Ennery: *Don Caesar de Bazan*, Prosper-Parfait Goubaux – Gustave Lemoine: *Az árva fiú és a londoni koldusok*, Czákó Zsigmond: *Leona*) és egy klasszikust, a *Bánk bánt*. A *Bánk bán* eljátszása azért bírt kiemelt jelentőséggel, mert az ország különböző részeiből érkező alkalmi közönség számára a műsorra tűzése egészen mást jelenthetett, mint a pestieknek. A magyar nyelvű színjátszás az 1840-es évektől kezdve ugyan fellendülőben volt, a hivatásos és a műkedvelő együttesek révén időszakosan szinte már az ország valamennyi térségében lehetett előadásokat látni, de a társulatok létszámától és összetételétől függően nagyon változó volt, hogy milyen darabokat tudtak színre vinni, s azokat miként tudták kivitelezni. Pesten viszont már adottak voltak a körülmények ahhoz, hogy minden színjátéktípus helyet kapjon a repertoárban, a színészi játék és a kiállítás tekintetében pedig színvonalas, élvezhető előadások szülessenek. 1846 novemberében a külföldi kortárs drámákat és az operákat (a helyi, a társulatok adottságaikhoz igazítva) már többfelé játszották, nem volt viszont még országszerte ismert a *Bánk bán* és a *Leona*. A szomorújáték a vidéki és az erdélyi színpadokon csak az 1840-es évek első felében tűnt fel újra, Miskolc után (1836) először talán Egressy Gábor vendégjátékaiként Győrben adták.⁵⁰ A vidékről Pestre érkezők számára vonzó lehetett a cím, a hazai történelmi téma, ugyanakkor az alkalomnak, a vásári napnak nagyobb szerepe lehetett a magas nézőszám elérésében, mint a tudatos választásnak vagy a színház műsorpolitikájával egybehangzó közönségigénynek.

A jutalomjátékok és a vásári előadások sajátos helyzetét, azt, hogy a *Bánk bán* sikerének megítélése szempontjából a velük kapcsolatos számadatok nem biztos, hogy egyértelmű következtetésekhez vezethetnek, egy olyan előadás nézőszáma is mutatja, amely bár különleges játszási alkalomnak számított, sőt, szorosan kötődött a *Bánk bán* írójához, korántsem kapott a korábbiakhoz hasonló figyelmet. Lendvay jutalomjátékához képest feleannyi nézőt vonzott az a bérletszünetes jótékonysági előadás, amelyet a színház 1845. november 29-én Katona József édesanyja és egyik lánytestvére megsegítésére rendezett. A Kecskeméten élő család sanyarú sorsáról már 1840-ben értesült a nyilvánosság, Csányi János, Katona egykori hivatali főnöke egy a szerzőről írt életrajzi összefoglalóban még az idős szülők anyagi támogatását sürgette:

⁴⁷ –99–, „Nemzeti Színház”, *Életképek* 3 (1845): 606.

⁴⁸ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 590/A, 52. fol. rektó. A bérletesek számát Kerényi Ferenc követtezte ki. Vö. KERÉNYI, „A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)”, 440.

⁴⁹ BÁRTFAY László, *Naplói*, szerk. KALLA Zsuzsa (Budapest: Ráció Kiadó, 2010), 105. (Kiemelés tőlem. Sz. L.)

⁵⁰ Az előadásra 1842. november 19-én került sor. Vö. LENGYEL Endre, kiad., *Hála füzér: Játékszini zsebkönyv* (Győr: Streibig Klára betűivel, 1843), 8. Az adatra Rajnai Edit hívta fel a figyelmet. Noha a további vidéki előadásokról csak szórt adataink vannak, sokatmondó, hogy Szuper Károly 1830 és 1850 között vezetett naplójában egyszer sem említi, hogy valahol színre vitték volna a *Bánk bánt*.

Ha a ' szegény szülék elhalnak, [...] árváikra van közönséges figyelem, gond, sőt segély is: hátha egy derék, munkás, [...] hazája' nyelve' diszesítésére, miveltség-terjesztésre majd minden idejét feláldozott, ifju, mielőtt közjóra célzó munkáinak illő hasznát vehetné, idő előtt elhal; elaggott 's vagyunkajokat az ő kiműveltetésére föláldozott szüléit, mint utolsó gyermekeket, valósággal 's tetteleg árván hagyja, ezekre senkinek se legyen é gondja? gyámoluktól megfosztatva 's inség közt nyomorgva, hallják, vagy olvassák, hogy derék fíjok' munkáját mások használják jutalom-szindarabul? [...] hisz már testesült 's alakult a' magyarnak is egy derék tudós társasága, melly a' hasznos írók' országos gyámságát viszi; testesült magyar nemzeti színház-igazgatóság, melly a' jó szindarabokat jutalmazza: talán vagy egyik, vagy másik, a' korán elhunyt derék férfiúnak munkáit figyelembe veendi 's azokat érdemtelleseknek 's használatraméltóknak találván, vagy egy vagy más uton, az elhunyt jó fiu' árváit, ugymint annak elaggott szüléit, tetteleg is megvigasztalandja!!⁵¹

A szerkesztőség a Magyar Tudományos Akadémiát és a Nemzeti Színházat biztatván, a következő lábjegyzetet csatolta az idézett részhez:

Ez talán legcélszerűbben újra történhetnék meg, ha a' m. tud. Társaság egyik v. másik tagja által bold. Katona' nyomtatásra méltó munkáit összeszedetné 's saját költségin csinnal páruult legnagyobb takarékossággal, hogy olcsósága miatt annál többen szerezhessék meg, egy kötetben kiadatná 's levonván a' kiadási költségeket legalább a' tiszta haszon' egy részét az élő szülőknek adadni kegyes volna; a' pesti magyar színház-igazgatóság pedig legalább egyszer játszandó mindenik darabja' tiszta jövedelmének felét.⁵²

Az egykorú sajtó szerint a felhívást követően Nagy Ignác, aki 1839-ben megjelentette a *Bánk bánt* az általa szerkesztett *Szinműtár* című könyvsorozat első kötetében, 40 forintot küldött a családnak.⁵³ A Nemzeti Színház 1840-ben saját bizonytalan helyzete miatt egyáltalán nem tudott jótékonyági előadásokat rendezni (ekkor zajlott a vármegyei irányítás felszámolása és az intézmény országos kezelésbe való átadása). A korábbi gyakorlathoz 1843-ban tértek vissza, és végül 1845. november 29-én, valószínűleg a sajtó nyomására, „a megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javára” előadták a darabot.

Miután a színház országos igazgatósága által hirdetve volt, hogy a már kinyomatott drámák szerzői is részesülnek a procentes díjazásban, s miután a szépen jövedelmező Bánk bán című dráma természetes örököse és tulajdonosa, elhunyt Katonánk Kecskeméten élő szegény apja: – tökéletesen meg vagyunk a felől győződve, miként a igazgatóság, tisztelve a tulajdoni jogot, díjazásban részesítendi az öreg nemzöt. Vagy talán már ez meg is történt!? Mi legalább már azon hirt is hallottuk, hogy azon két művész, kiknek Bánk bán olly gazdagon jövedelmezett, a szerző atyját némi ajándokkal akarja megtisztelni.⁵⁴

Egy pár lap érinté már, hogy a nemzeti színház a jól jövedelmező „Bánk bán” után osztalékot tartozik fizetni a szerző atyjának, ki Kecskeméten nem épen fényes viszonyok közt él. Ezt, véleményünk szerint, nem is volt szükség különösen megemlíteni, miután az igazgatóság a nyomtatásban megjelent színműveket is, a mint illik, díjazni ígérte, 's azért meg vagyunk győződve, hogy eddig már meg is örvendezteté az igazgatóság a szegény apát az őt illető négy negyedjövedelem átküldése által, 's hogy ezt a procentek is rendesen követni fogják, valamint a „Szinműtár” kiadója is megfizette az öreg urnak „Bánk bán” kinyomathatásaért a követelt tiszteletdíjt.⁵⁵

Az 1845 februárjában kihirdetett honorálási rendszerben a korábbi évek felhívásaihoz képest valóban újdonság volt, hogy inntól kezdve azoknak a szerzőknek is járt tiszteletdíj, akiknek a műve a színre alkalmazást megelőzően nyomtatásban már megjelent, de arra még nem terjedt

⁵¹ *Társalkodó* 9, 43. sz. (1840): 171.

⁵² Uo.

⁵³ *Budapesti Híradó* 1, 287. sz. (1845): 328.

⁵⁴ *Pesti Divatlap* 2, 33. sz. (1845): 1107.

⁵⁵ *Budapesti Híradó* 1, 287. sz. (1845): 328.

ki a szabályozás, hogy a színház az elhunytak örököseinek is fizet részesedést (jogdíjat) az egyes előadások után.⁵⁶ (Ezzel először majd csak a 19. század végén találkozunk.)

Egy id. Katona Józsefnének írott Szigligeti-levél szerint a család nem tudott előzetesen a jótékonyági előadásról, arról és a nekik szánt pénzről csak az esemény megtörténte után értesültek. (Láthatóan Szigligeti a Nemzeti Színház titkáráként tisztában volt azzal, hogy időközben az édesapa elhunyt.)

Kegyed fiának „Bánk-bán” halhatatlan szerzőjének érdemei nem szállottak vele a sirba, [...] s mindnyájunknak csak az fáj hogy legközelebbi diadalok repkényeit a nemzeti színpadról csak sírjára tűzhetjük. De él Kegyed, kit e fiu megdicsőített, [...] s én igen szerencsésnek érzem magamat, hogy az itteni közrészvéte és lelkesedése gyümölcseit, az ide zárt jegyzék szerint Kegyednek és a megboldogult szerző nővérének ezennel meg küldhetem, kit kegyed szíves lesz anyai szeretete sugallatát követve egy részével meg örven-dettetni.⁵⁷

1845. november 29-én hatodszorra játszották Pesten a *Bánk bánt*, s a színlapon ekképp hirdették az előadást: „a megboldogult szerző gyámoltalan özvegy anyja és nővére javára, szerepváltoztatással”.⁵⁸ November 4-e után 10-én is Egressy játszotta a címszerepet, most viszont ismét Lendvay adta. 29-én Egressy átvette Szentpéterytől Petur bán szerepét, Szentpétery Barthától Tiborcét, Bartha pedig Lendvaytól II. Endréét.⁵⁹ A *Pesti Divatlap* teljes sikerről számolt be: „Nem kevés érdeket gerjesztett a mai előadás, egyrészt a jótékony cél, más részből a tetemes szerepváltoztatás miatt. Mi az első körülményt illeti: ez este igazán meghazudtoltuk jótékony-ságtól didergő fővárosi természetünket, mert a nézőhelyek csaknem mindenik osztályzata tökéletesen be volt töltve, mondhatnám zsúfolva”.⁶⁰ Ám az újságírói lelkesedést nem igazolják a pénztári adatok. A 2034 eladásra kínált jegyből ténylegesen 997 kelt el, foghíjasak voltak a páholyok, félig telt meg a 700 fő befogadására alkalmas karzat, a 700-ból 295 jegyet adtak el a földszinti álló- és ülőhelyekre (padok), s szinte üres volt a második emeletnek szintén álló- és ülőhelyeket kínáló hátsó része. Az arisztokrácia, valamint a közép- és nagypolgárság ugyan ezt a jótékonyági előadást is felhasználta társadalmi presztízisének megjelenítésére: a 161 földszinti zártszék mind elkelt, az összesen 41 első- és másodrangú páholyból 22-t, a 74 második emeleti zártszékből pedig 65-öt adtak el.⁶¹ De a félháznál is kevesebb nézőt nehéz lenne a *Pesti Divatlap* módjára a színházat „zsúfolásig” megtöltőnek tekinteni. A színházvezetés nagyvonalúságát mutatja viszont, hogy a családnak az általános gyakorlattal ellentétben nem a tiszta jövedelem, hanem a bruttó bevétel felét adták át.⁶²

A kiemelt jelentőségű alkalmakhoz képest nagyon változó érdeklődést láthatunk a bérletes előadások napi jegyvásárlói esetében. A nem bérelhető helyosztályoknál (földszinti és második emeleti állóhelyek és padok, második emeleti zártszékek, karzat és a földszinten elhelyezkedő támlásszékek) zárójelben szereplő számok ilyenkor is az abszolút nézőszámot mutatják, vagyis azt, hogy ténylegesen hány fizető nézőt tudott összességében fogadni az adott szektor. A földszinti zártszékek és a páholyok bérlői minden előadásnapon délelőtt 10 óráig

⁵⁶ „Társalkodó 14, 17. sz. (1845): 63. Az induló évtized honorálási szabályozásának alakulásáról lásd: SZALISZNYÓ Lilla, „A Nemzeti Színház kasszája: Színműírói honoráriumok a 19. század közepén”, *Irodalomismeret* 4. sz. (2021), 20–55.

⁵⁷ OSzK Kézirattár, Levelestár, Szigligeti Ede [id. Katona Józsefnéhez], [Pest, 1845. november 29. – december eleje]. A levél piszkozata maradt fenn.

⁵⁸ OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1845, 310. fol.

⁵⁹ Uo., 292, 310. fol.

⁶⁰ *Pesti Divatlap* 2, 36. sz. (1845): 1223.

⁶¹ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló 590, 54. fol. verző. 1845-ben a földszinti és első emeleti páholyok 10, a második emeletiek 8 váltóforintba, a földszinti zártszékek 1 váltóforint 30 krajcárba, a második emeleti zártszékek pedig 1 váltóforintba kerültek.

⁶² SZALISZNYÓ Lilla, „A Nemzeti Színház és a jótékonyág különböző formái a 19. században”, *Századok* 157. 6. sz. (2023): 1086–1087.

visszaadhatták helyüket, ha éppen aznap nem akartak elmenni. A felszabadult helyekre vonatkoznak a zárójelben lévő számok, a fölöttük szereplő számok pedig azt mutatják, hogy ezekből hányat vettek meg. Tény, hogy 1845. november 8-án, közvetlenül Lendvay és Egressy jutalomjátéka után, egy átlagos előadásnapon sem esett vissza jelentősen a nézőszám, s az 1846. eleji kimutatások szerint a sűrű ismétlés sem tett rosszat a darabnak. 1846 áprilisától viszont fogyatkozott a közönség, az eladásra kínált 1800 körüli napijegynek negyede, illetve ötöde kelt el. A földszinti és karzati közönség száma meg sem közelítette a jutalomjátékok során jelenlévőket. Az idő haladtával apadt a nézőszám a bérelhető földszinti zártszékeken is, még ott 1845. november 8-án, 1846. január 1-jén és 29-én minden jegy elkelt, addig később már csak a jegyek felét, illetve negyedét sikerült eladni. Elmaradoztak a másodrangú páholyok bérlői is, és a felszabadult helyeket sem igen vették meg. Egyedül az elsőrangú páholyok bérlői tartottak ki, ezek közül keveset adtak vissza.⁶³

*A bérletes előadások napi jegyvásárlói*⁶⁴

	1845. nov. 8.	1846. jan. 1.	1846. jan. 29.	1846. ápr. 20.	1847. febr. 1.	1847. ápr. 17.	1847. júl. 25. (vasárnap)	1847. okt. 1.	1847. dec. 1.
földszint	270 (700)	259 (700)	228 (700)	110 (700)	114 (700)	64 (700)	85 (700)	102 (700)	90 (700)
II. emelet	33 (175)	161 (175)	30 (175)	28 (175)	19 (175)	15 (150)	41 (150)	20 (150)	15 (150)
karzat	345 (700)	655 (700)	267 (700)	194 (700)	174 (700)	185 (700)	349 (700)	251 (700)	220 (700)
katonai és gyermeki	24 (60)	0 (60)	0 (60)	0 (60)	– (–)	– (–)	– (–)	– (–)	– (–)
földszinti zártszék	116 (116)	104 (106)	103 (103)	57 (110)	44 (78)	23 (135)	37 (138)	42 (110)	33 (105)
II. emeleti zártszék	67 (73)	73 (73)	28 (73)	11 (74)	14 (73)	12 (64)	33 (64)	27 (64)	20 (65)
elsőrangú páholy	2 (2)	1 (1)	1 (1)	2 (3)	1 (1)	1 (2)	0 (2)	2 (2)	0 (2)
másodrangú páholy	3 (4)	2 (4)	4 (4)	0 (6)	0 (2)	0 (9)	1 (9)	2 (5)	0 (4)

⁶³ A pontos pénzügyi adatok azt nem árulják el, hogy a bérletesek tényleg el is mentek a színházba, illetve, hogy ők mentek-e el. Kerényi Ferenc az első évek kapcsán írja, hogy „A főrangúak megtartották páholyaikat a Német Színházban is, ők maguk többnyire odajártak (főleg operaelőadásokra), a Pesti Magyar Színházba gyakran személyzetüket küldték. A ritka kivételt, gr. Széchenyi Istvánnét és első házasságából származó két lányát, Zichy Karolina és Mária grófnőket Vörösmarty verssel ünnepelte: *A színház nemtője* soraival (1837. október–november) [...]. Maga Széchenyi – naplója szerint – az első két hónapban 10 alkalommal jelent meg; igaz, olykor csak percekre”. KERÉNYI Ferenc, „A Pesti Magyar Színházról a Nemzeti Színházig (1837–1840)”, in *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 264. Ilyen jellegű példákat még a későbbi időkből is találunk. Az erdélyi származású gróf Gyulay Lajos földszinti zártszéket bérelt a Nemzeti Színházban, s bár estéinek nagy részét ott töltötte, előfordult, hogy legényének adta át bérelt helyét, illetve esetenként annak ellenére, hogy nem ment el, igényt tartott zártszékére. 1867. február 11-én például ezt jegyezte fel naplójában: „Szigligetinek szomorújátékát, *Szerencsés*, tege megtekintettem, végighallgattam, kevés élvezettel. Ma újból adják, nem megyek belé, elég volt egyszer. Általadtam jegyemet Miklósnak”. Néhány nappal később pedig, 1867. február 19-én, a zártszék üresen maradt: „Zártszékemet elhozattam ma, de nem fogok elmenni, normanapom van. *Anyám névnapiját, Lottim halálának évnapját* nem lehet mulatságban töltöni, és örvendek, hogy ez áldozattal is jár, mert ma valóban szerettem volna elmenni, a rég nem látott *Ilka* operáját Dopplernek meghallgatni”. GYULAY Lajos, *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: [Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék], 2008), 85, 99–100.

⁶⁴ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 590, 50. fol. verzó; Uo., 590/A, 1. fol. rektó, 5. fol. verzó, 18. fol. rektó; Uo., 591, 4. fol. verzó, 15. fol. verzó, 32. fol. rektó, 42. fol. verzó, 52. fol. rektó.

támlásszék (1846. ápr. -tól)	–	–	–	3 (12)	11 (12)	0 (12)	0 (12)	4 (12)	9 (12)
összesen	875 (1848)	1264 (1834)	676 (1831)	411 (1867)	380 (1750)	303 (1805)	549 (1796)	462 (1764)	387 (1756)

A kimutatás értelmezésekor azonban figyelemmel kell lennünk arra is, hogy átlagos napokon a Nemzeti Színház előadásai mekkora közönség előtt zajlottak. Telt házas estékkel nem találkozunk, és meglehetősen kevés volt az olyan előadás is, amikor valamelyik helyosztály zsúfolásig megtelt. Alacsony nézőszám szinte valamennyi színjátéktípus esetében előfordult: 1846. augusztus 7-én Haray Viktor népszínművére, a *Szökött színész és katonára* például 216, 1846. november 25-én Szigligeti Ede egyik szomorújátékára, a *Zách unokáira* 424, 1847. augusztus 13-án Gaetano Donizettitől a *Rohan Máriára* 339, 1848. január 25-én id. Alexandre Dumas *Skót nemesére* pedig 187 jegy kelt el.⁶⁵ Bőven találunk persze olyan alkalmakat is, amikor a napi jegyvásárlók száma meghaladta a 800, 900 főt. 1847. január 1-jén például Szigeti Józseftől a *Jegygyűűre* 879, Jósika Miklóstól a *Két Barcsayra* 1847. szeptember 19-én 815, 1847. november 21-én Hugó Károlytól a *Világ színjátékára* pedig 1075 jegy kelt el.⁶⁶ Ezeken az estéken a közönség száma a bérletesekkel együtt ezer fölött volt, s bár ez még nem jelentett telt házat, az ilyen látogatottság már kimagaslónak számított.

Az összképet nézve tehát a *Bánk bán* esetében a napi jegyvásárlók száma nem mondható nagyon alacsonynak, különösen akkor nem, ha más szomorújátékok nézettségével hasonlítjuk össze őket. Az 1845. november 8. és 1847. december 1. közötti kilenc előadásra összesen 5307 napijegyet váltottak. A *Hamletnek* 1844. szeptember 26. és 1849. november 28. között szintén ugyanennyi bérletes előadása volt, és azokra összesen 3859-et adtak el. A legtöbbet, 587-et 1845. november 14-én értékesítették. Szigligeti Ede 1845. április 19-én bemutatott *Gritti* című szomorújátékának 1846. március 31-én volt a kilencedik előadása, és az eladott napijegyek száma (3744) ennél a darabnál is alulmaradt a *Bánk bán*éhoz képest. Legtöbben magára a bérletszünetes bemutatóra voltak kíváncsiak, akkor 824 jegy fogyott.⁶⁷

Előadások 1848–1849-ben

A *Bánk bánt* a lankadó jegyvásárlási kedv ellenére 1846 után is rendszeresen játszották, ami alátámasztja Kerényi Ferenc értelmezésének azt az elemét, hogy a darab beleillett a színház liberális műsorpolitikájába. Ám azt a feltételezést, hogy az okok közt ott volt a közönség folyamatosan növekvő érdeklődése is, a számok nem erősítik meg. Ez a körülmény óvatosságra int az 1848. március 15-i előadás általánosan elterjedt narratívája kapcsán is. Az, hogy a *Bánk bán* műsorra tűzését a „nép” kérte, nyilvánvalóan retorikai fordulat, de azt sugallja, hogy a darab általános és megkérdőjelezhetetlen népszerűsége miatt történt. Az ötlet valójában a nap szervezőitől, a forradalmi események irányítóitól, a Pilvaxba járó fiatal értelmiségi, író, újságíró, művész társaságtól eredhetett (akiknek eszméi sok tekintetben rokoníthatók a korábbi Fialat Magyarország körével). Ők váltak szét délben, az egyik csoport, valószínűsíthetően Petőfi Sándorral együtt, a szerkesztőségeket járta végig, hogy a cenzúra megszűntéről hírt adjanak, a másik pedig a Nemzeti Színház aligazgatójához, Bajza Józsefhez ment.⁶⁸ A delegáció érkezése

⁶⁵ Uo., 590/A, 36. fol. rektó, 54. fol. rektó; Uo., 591, 35. fol. rektó; Uo., 592, 4. fol. verzó. A „katonai” a városban állomásozó katonáknak fenntartott helyeket jelentette.

⁶⁶ Uo., 591, 1. fol. rektó, 40. fol. verzó, 51. fol. rektó.

⁶⁷ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 589, 4. fol. verzó; 590, 11. fol. rektó, 17. fol. verzó, 18. fol. rektó, 19. fol. verzó, 24. fol. rektó, 26. fol. verzó, 36. fol. verzó, 50. fol. verzó, 52. fol. rektó, 57. fol. verzó; Uo., 590/A, 11. fol. verzó, 16. fol. rektó, 57. fol. rektó; Uo., 591, 24. fol. rektó; 592, 3. fol. verzó, 33. fol. verzó, 45. fol. rektó.

⁶⁸ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 362.

után a színháznak gyors előkészületekre volt szüksége ahhoz, hogy a szokásos időben, hét óra-kor kezdeni tudjanak.

A Nemzeti Színház történetében tudtommal ez volt az első alkalom, hogy a műsorváltás kérésre, külső körülmények hatására történt. Maga a helyzet ugyanakkor egy mindennap játszó színház életében nem volt ismeretlen, olyan ugyanis már korábban is előfordult, hogy egy vezető színész betegsége miatt az előre beígért darab helyett mást kellett játszani. Március 15-én a darabcserét illetően két kedvező körülmény is adódott, amivel esetlegesen a szervezők is számoltak. Négy színész kivételével a *Bánk bán*ban ugyanazok játszottak, mint az aznap este eredetileg meghirdetett Frédéric Soulié-darabban, a *Két anya gyermekében*, illetve némaszereplők, statiszták mindkét előadáshoz kellett (a *Két anya gyermekéhez* „Urak. Nők. Nép.”; a *Bánk bán*hoz „Udvari asszonyok, Lovagok. Békétlenek. Katonák. Jobbágyok.”). A színlap szerint Soulié drámájában a következő színészek léptek volna fel: Szentpétery Zsigmond, Lendvay Márton, Egressy Gábor, Egressy Benjámin (Béni), Szigeti József, Bartha János, Szigligeti Ede, Balog István, Telepy György, Pataki István, Réthy Mihály, Vadász József, Morvay János, Laborfalvi Róza, Komlóssy Ida, Szathmáry Dánielné Farkas Lujza, Szilágyi Lilla, Éder Lujza, Hubenay Jánosné Lipcsei Klára, Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna, Balázs Józsefné Etelka, Pataki Istvánné Zsuzsanna, Balázs József, Gózon Antal, Körösy Sándor, Serfőző Ferenc, Gáspárdi István, Nagyné Zsófia.⁶⁹ A *Bánk bán* március 15-ei szereposztása ez volt: II. Endre – Bartha János, Gertrudis – Laborfalvi Róza, Ottó – Szigeti József, *Bánk bán* – Lendvay Márton, Melinda – Lendvayné Hivatal Anikó, Mikhál bán – Udvarhelyi Miklós, Simon bán – Szilágyi Pál, Zászlós – Gózon Antal, Petur – Egressy Gábor, Miska – Szigligeti Ede, Sólom mester – Körösy Sándor, Izidóra – Komlóssy Ida, Egy udvaronc – Egressy Béni, Biberach – Fánecs Lajos, Tiborc – Szentpétery Zsigmond.⁷⁰ A *Két anya gyermekében* Lendvaynének, Fánecs Lajosnak, Udvarhelyi Miklósnak és Szilágyi Pálnak nem volt szerepe, a többiek eleve úgy készültek, hogy este előadásuk lesz. A *Bánk bán*t március 15-e előtt utoljára 1847. december 1-jén adták. A nap délutánjába talán egy próba is belefért, noha a színház belső törvénykönyve szerint a szövegtudás három és fél hónapos kihagyás esetén nem jelenthetett gondot: „Kis szerepeket, fél ívet meg nem haladókat s nem kötött beszédűeket, szükség esetében még a játék napján is köteles elvállalni a tag”, egy főszerep kapcsán pedig csak akkor számoltak újbóli betanulással, ha a darabot másfél éve nem játszották.⁷¹

A *Két anya gyermeke* bérletes előadásként volt hirdetve, amihez a színház a műsorváltás során is tartotta magát. Kerényi Ferenc úgy számolt, hogy a *Bánk bán*ra 559 jegyet adtak el, a bérletesek pedig 357-en voltak.⁷² A pénzszedői napló szerint a napi jegyvásárlók száma 555 volt, a földszinti és második emeleti állóhelyekre és padokra a 850-ből 198, a zártszékekre a 162-ből 135, a karzatra a 700-ból 207, a páholyokba az 5-ből 3, a támlás karszékekre pedig a 12-ből 3 jegy kelt el.⁷³ Ha viszont lépésről lépésre áttekintjük a Nemzeti Színház üzemmenetének működését, kérdésessé válik, hogy március 15-én mindenki a *Bánk bán*ra váltott-e jegyet, illetve kérte a bérelt helyét. A közönség először március 12-én a sajtóból értesülhetett arról, hogy 15-én Soulié darabja kerül sorra.⁷⁴ A színlapok kifüggesztése és az előfizetőkhez való eljuttatása legkésőbb március 15-e reggeléig megtörtént: „A színlapot Kozma Vazúl saját emberei által hordatja ki, ’s hatvan példányt naponként a szokott helyeken a falakra függesztet. A’ színház rendelkezése alá a’ színlapból naponként száz példányt tartozik adni, ’s azokat az írásban kijelölendő helyekre, színházi hivatalokba, és tagokhoz elhordatni, azonban ha annyi nem

⁶⁹ OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 74. fol. A darab pesti bemutatója 1848. január 11-én volt. Március 15-én ötödszörre játszották volna. A *Nemzeti Színház műsora...*, 79.

⁷⁰ OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 276. számú színlap.

⁷¹ *Nemzeti Színház bővített törvény-könyve 1842-től* (Pest: Beimel József betűivel, [1842]), 12.

⁷² KERÉNYI, „A Nemzeti Színház és közönsége (1848–49)”, 687.

⁷³ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 13. fol. rektó.

⁷⁴ *Életképek* 6, 11. sz. (1848): [2.].

kívántatnék, a felesleg az ő rendelkezése alá esendik. A színlapok reggeli 9 óráig mind kihordva legyenek”.⁷⁵ Március 15-én 9 órától elindult a jegyértékesítés (erre délelőtt 9 és 12 óra között, illetve délután 3 órától volt lehetőség),⁷⁶ a bérletesektől pedig várták a visszajelzést, hogy aznap szeretnének-e színházba menni: „Kéretnek a páholy és zártszékbérlő t. cz. uraságok, hogy helyük megtartása iránt reggeli 10 óráig rendelkezni méltóztassanak, azontul másoknak adatnak ki”.⁷⁷ Egressynek az 1848. március 19-én megjelent beszámolója szerint a küldöttség ennél később, délben érkezett Bajzához. Tudjuk, hogy a műsorváltozás miatt új színlapok készültek, amelyek leghamarabb kora délután kerülhettek a nyilvánosság elé. Kifüggesztésükre valószínűleg még jutott idő, arra viszont már nem feltétlenül, hogy az előfizetőkhez is eljuttassák őket, illetve a bérletesek újból rendelkezzenek helyeikről. (A *Bánk bán* színlapján már nem is szólítják meg a bérleteseket, csak a napi jegyárakról tudósítanak.) A pénzszedői naplóba csak az előadás végeztével rögzítették, hogy az egyes helyosztályokon mennyien voltak, így nem állíthatjuk biztosan, hogy a körülbelül félházat jelentő 912 fizető néző elsődlegesen a *Bánk bánra* kérte bérelt helyét, illetve váltott jegyet.

A Nemzeti Színházban 1848. március 15-ét követően megnőtt a rendkívüli játsszai alkalomok száma, az intézmény a különböző népgyűlések idején, illetve a szabadságharc egy-egy nevezetesebb fordulópontja kapcsán a társadalmi nyilvánosság fórumaként újból politikai színtérre vált. Ezeken az estéken háromféle műsort kínáltak: egyvelegeket, forradalmi tárgyú, a harcokkal egyidejűleg keletkezett darabokat, illetve olyan klasszikus és kortárs drámákat, amelyek a felfokozott közhangulat közepette a hatalommal való szembefordulást, az elnyomást tematizálva az esetleges áthallások és képzettársítások révén váltak rokoníthatóvá a forradalom eszméivel. 1848. április 5-én Bajza József a műsorválasztást illetően ismét kérdésnek tett eleget: „Az egyetemi tanuló ifjúság’ küldöttei épen most voltak nálam felszólítani, hogy ma Hunyadi Lászlót, vagy Benyovszkyt adassam, mint nemzeti operákat, ha pedig valamelyik tag’ betegsége miatt ez nem lehetne, akkor valami nemzeti darabot, azon bécsi tanuló ifjúság’ tiszteletére, melly tegnap küldöttség gyanánt jelent itt meg a’ bécsiek’ rokonszenvét nyilvánítani”.⁷⁸ A színlap tudatta a közönséggel, hogy az operisták betegsége miatt egész estés operaelőadásra nem volt mód, így „a nézőhely teljes kivilágosításával” egy egyveleg mellett döntöttek: előadták Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operájának első felvonását, majd *Bátori Mária* című operájából a nyitányt, harmadik műsorszámként pedig tánc következett. Ezt követően Szigligeti Ede *Csikós* című népszínművének első és második felvonásából adtak elő jeleneteket, majd az est zárásaként következett a Hattyúdal a *Hunyadi Lászlóból*.⁷⁹ 1848. április 23-án a bécsi polgárság nevében érkezett küldöttség tiszteletére és 1849. március 19-én, Bem József névnapja alkalmából Doppler Ferenc *Benyovszky, vagy a kamcsatkai száműzöttek* című operáját, 1848. április 28-án az erdélyi unióküldöttség tiszteletére Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlóját*, 1848. december 23-án a „kárvallott pákozdiak javára” pedig Szigeti József *Egy táblabíró a márciusi napokban* című vígjátékát játszották.⁸⁰

A *Bánk bán* az 1848. március 15-ei reprezentatív előadása után egyszer sem került ilyen kitüntetett helyzetbe. Ugyanakkor a napi jegyvásárlók száma azt mutatja, hogy újra erősebb érdeklődés volt iránta, a forradalom után összességében több jegyet adtak el rá, mint 1847-ben.

⁷⁵ SZALISZNYÓ Lilla, szerk., jegyz., tan., *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színházgazdái működése* (Budapest: Ráció Kiadó, 2021), 444–445.

⁷⁶ *Nemzeti Színház bővített törvény-könyve 1842-től*, 27.

⁷⁷ Vö. például: OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 43. fol.

⁷⁸ Bajza József Szigligeti Edének, Pest, 1848. április 5., in *Dokumentumok a Nemzeti Színház...*, 109–110.

⁷⁹ Uo., 426.

⁸⁰ KERÉNYI Ferenc, „Színjátszás a polgári forradalomban és a szabadságharc idején (1848–1849)”, in *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 354.

*A bérletes előadások napi jegyvásárlói 1848. március 15. után*⁸¹

	1848. április 1.	1848. június 4. (vasárnap)	1848. július 12.	1848. december 29.	1849. május 30.
földszint	90 (700)	151 (700)	104 (700)	156 (700)	146 (700)
II. emelet	4 (150)	57 (150)	24 (150)	22 (150)	21 (150)
karzat	83 (700)	420 (700)	161 (700)	220 (700)	110 (700)
katonai és gyermek	– (–)	– (–)	– (–)	77 ([200?])	106 (200)
földszinti zárt-szék	35 ([?])	42 (143)	63 (149)	59 (114)	103 (159)
II. emeleti zárt-szék	3 (66)	46 (66)	16 (66)	18 (66)	33 (66)
elsőrangú pá-holy	1 ([?])	2 (5)	5 (5)	2 (3)	12 (25)
másodrangú pá-holy	0 ([8?])	0 (8)	1 (8)	0 (8)	2 (8)
támlásszék (1846. ápr. –tól)	3 (12)	3 (12)	1 (11)	2 (11)	9 (11)
összesen	222 (>1628)	727 (1823)	393 (1828)	562 (1985)	584 (2118)

Az igazgatóság 1848. június 4-én másodszor adta vasárnap a *Bánk bánt*. Ennek azért volt kiemelt jelentősége, mert a színházat leginkább ilyenkor látogató kétkezi munkavégzők jellemzően a zenés bohózatokat, népszínműveket és vígjátékokat kedvelték, s rájuk tekintettel drámát és szomorújátékot csak ritkán tűztek műsorra. De a pénzszedői naplók szerint az igazgatóság időszakos próbálkozásai sikeresnek mondhatók, a *Bánk bánt* 1847-ben és 1848-ban a két vasárnapon jóval többen nézték a karzatról, mint a hétköznapi előadások alkalmával. A 349 és a 420 eladott jegy ugyanakkor a mezőny tekintetében nem számított kimagaslónak, Jósika Miklóstól a *Két Barcsayra* (1847. szeptember 19.) 480, Hugó Károlytól a *Világ színjátékára* (1847. november 21.) pedig 583 karzati jegy kelt el.⁸²

Más közönséggel, de hasonló látogatottságot remélhetett az igazgatóság július 12-én. Az előző két év gyakorlatával ellentétben a *Bánk bánt* viszonylag gyors ismétlésének valószínűleg az volt az oka, hogy 1848. július 5-én összeült Pesten az első népképviselői országgyűlés. Ám a Nemzeti Színház hiába gyarapodott új közönséggel, a Pestre érkezőket a klasszikus drámák és a népszínművek nemigen érdekelték, leginkább csak operákat és esetenként vígjátékokat néztek. Ahogy Kerényi Ferenc írja, „Teljes kudarcot vallottak a klasszikusok, mint a július 14-i [sic!] *Bánk bánt*, a 18-i *Coriolanus*, a 24-i *Hamlet*, az augusztus 9-i *Tartuffe*, a 17-i *Fösvény*”.⁸³ A Kolozsvárról Hunyad megyei követként érkező gróf Gyulay Lajos július 12-én talán még nem volt a városban, december 29-én viszont feljegyezte naplójába, hogy „Ma, Bankban, nem hiszem hogy elmenjek bele, keresek más időtöltést magamnak, *ígen hideg van oly messze sétálni, ily darabért*, meglehet hogy német színházba megyek az, közel van hozzám”.⁸⁴ A darab iránti érdektelenségét még nyomatékosabbá teszi az a kicsivel korábbi, december 18-án kelt bejegyzése, amely szerint szinte naponta látogatta a színházat: „Nem béreltem ki [zárt]széke-met, de rendesen tartogatják számomra a’ 10-dik széket, és ma ujjbol megizentem, hogy 10

⁸¹ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 15. fol. verző, 25. fol. verző, 31. fol. verző, 60. fol. rektó; Uo., 593, 20. fol. rektó. A pénztárnok helyenként nem írta be az eladásra kínált jegyek számát.

⁸² Uo., 591, 40. fol. verző, 51. fol. rektó.

⁸³ KERÉNYI, *A Nemzeti Színház és közönsége (1848–49)*, 692.

⁸⁴ V. ANDRÁS János, CSETRI Elek és MISKOLCZY Ambrus, szerk., *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.*, 2 köt. Transylvanica Varietas (Budapest: ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003), 2:253. (Kiemelés tőlem. Sz. L.) Gyulay július 8-án indult Kolozsvárról, első pesti bejegyzése pedig július 19-én kelt. Ekkor azt írta, hogy „Már néhány napja hogy ide megérkeztem, megbízó levelem csak három nappal ezelőtt érkezett meg, mint Hunyad Megyei követ csak tegnap verificáltattam”. Uo., 101.

oráig ne adják ki soha másnak, mert, ugyis ritka nap hogy el ne menjek magyar színházba. Nincs semmi egyéb időtöltés Pesten, és hosszúak az eszték”.⁸⁵ Kolozsvárott ugyan már láthatta a *Bánk bánt*, a sajtó szerint 1845 decemberében ott is színre vitték,⁸⁶ de Pesten valószínűleg 1848-ban tekinthette volna meg először.

A további két előadás kapcsán már erősen érezhető, hogy a színház üzemmenete a szabadságharc idején akadozott, egyre több nemzetőrnek, majd honvédnek állt színészt kellett nélkülözni. A prózai tagozatból leghosszabb ideig Egressy Gábor volt távol, aki a szabadságharcban többféle feladatot is ellátott. 1848. július végétől szeptember elejéig a délvidéki (bácskai) harcok színterén, az óbectesi táborban tartózkodott önkéntesként, majd a pesti V. nemzetőrzászlóalj 5. századának volt a hadnagya. Október 15. és december 14. között Szeged, Csongrád és Csanád megye népfelkelési biztosa volt. 1849. április elejétől a felvidéki védsereg megszervezésében vezénylő századosként vett részt.⁸⁷ 1848 decemberében, Pest ostroma során többen Debrecenbe menekültek, ott volt például Lendvay Márton, a tragikus hősi szerepek másik megformálója is. Az igazgatóság ennek ellenére kitartott a *Bánk bán* mellett, december 29-én a címszerepet egy fiatal vidéki színész, Komáromy Lajos játszotta, s új tagként mutatkozott be például Farkas Lajos, Szűcs Zsigmond és Turcsányi Imre (II. Endre, Sólom mester és a Zászlós szerepében).⁸⁸ Az 1849. május 30-i előadás a színház újranyitásának hetére esett, Pest bombázásának és Buda ostromának idején, május 4-től 23-ig az intézmény zárva volt. Ekkor újból Lendvay adta Bánkot, de Bartha János és Szigligeti Ede távolléte miatt Tiborc szerepét Szilágyi Pál, Miska bánét pedig Szűcs Zsigmond vette át.⁸⁹

A külső tényezők miatt nemigen lehet megítélni, hogy a nézőszámok alakulása mennyiben függött magától a műsortól, illetve a *Bánk bán* esetében az új szereposztástól. 1848–1849-ben még a rendkívüli alkalmak sem hoztak jelentős bevételeket, 1848. április 5-én a „bécsi egyetemi ifjuság küldötteinek üdvözlétére” rendezett előadásra az 1774 jegyből 1049, április 28-án az erdélyi unióküldöttség tiszteletére adott *Hunyadi László* című operára az 1825-ből 424 fogyott el.⁹⁰ Feltűnő, hogy a korábbi évekkel ellentétben a közkedvelt vezető színészek, operanékesek jutalomjátékáról is elmaradozott a közönség. Amikor 1848. május 13-án az operatagozat primadonnája, Hollósy Kornélia egy korábban még nem adott operát, Saverio Mercadante *Horatiusok és Curiatiusok* című dalművét választotta jutalmául, a bérletszünetes előadásra az 1939 jegyből 967-et értékesítettek.⁹¹ Szerdahelyi József a közkedvelt Doppler Ferenc-opera, a *Benyovszky, vagy a kamcsatkai száműzöttek* mellett döntött, s ennek ellenére 1848. szeptember 11-én az 1940 jegyből csak 410-et vettek meg.⁹² Az azonban, hogy a *Bánk bán* esetében összességében nem esett vissza a nézőszám, sőt az előző évhez képest nőtt, akár azt is jelezheti, hogy tovább erősödött repertoárbeli státusza, lassan a nemzeti dráma kiemelt státuszába került. A többi szomorújátékra, például Shakespeare *Hamletjére*, Hugó Károly *Báró és bankárjára* vagy Szigligeti Ede *Gritti*jére ebben az időszakban jóval kevesebb jegy fogyott. A *Báró és bankár* háromszor ment a szabadságharc idején, 1848. május 24-én 196, október 20-án 267, 1849. június 25-én pedig 275 jegyet adtak el rá. A *Hamletet* és a *Gritti*t csak egyszer, 1848.

⁸⁵ Uo., 235. Gyulay a későbbiekben sem mutatott különösebb érdeklődést a *Bánk bán* iránt, 1867. március 22-én például, amikor szintén Pesten élt, kihagyta az előadást: „Ma nem megyek színházba, *Bánk bánt* adják bérletszünettel, ahelyett valami más estvéli időtöltést fogok magamnak kigondolni”. GYULAY Lajos, *Martius 15. (1867. március 14. – 1867. május 30.)*, szerk. LABÁDI Gergely, Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve (Szeged: [Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék], 2008), 28.

⁸⁶ *Honderü* 3, 25. sz. (1845): 495.

⁸⁷ SZALISZNYÓ Lilla, szerk., jegyz., tan., „*Iráatok a mi tollatokra jön*”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865), 2 köt. Csokonai Könyvtár. Források 19 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 1:13.

⁸⁸ OSzK SZT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1848, 350. fol.

⁸⁹ Az előadás színlapja nem maradt fenn, a szereposztást a sajtóból ismerjük. *Marczius Tizenötödike* 2, 35. sz. (1849): 140.

⁹⁰ OSzK SZT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Pénzszedői napló, 592, 16. fol. verzó, 19. fol. verzó.

⁹¹ Uo., 22. fol. rektó.

⁹² Uo., 42. fol. rektó.

július 24-én, illetve szeptember 5-én játszották, Shakespeare darabjára 337-en, Szigligetijére 279-en váltottak napijegyet.⁹³

Összegzés

A *Bánk bán* előadástörténete a Nemzeti Színházban a vándortársulatoknál megfigyelhető gyakorlat szerint folytatódott. Eleinte azoknak a színészeknek a szakmai érdeklődése tartotta életben, akik Kassán, Kolozsvárott és Budán már játszottak benne, s szerették volna, hogy a címszerepben (Pesten) is kipróbálhassák, megmutathassák magukat. Az első három előadás még alkalmi jellegű volt és a színészek kérésére történt: a darabot 1839. március 23-án és 1845. november 4-én Egressy Gábor, 1845. november 1-jén pedig Lendvay Márton jutalomjátékként adták. Ilyen indulás az első évtizedben más darabokra nem volt jellemző, a többit általában már a bemutatóként lezajló első jutalomjáték után repertoárba vették. A *Bánk bán* igazgatósági döntésre viszont először csak a negyedik előadás alkalmával, 1845. november 8-án került színre, noha feltételezhető, hogy az erre való szándék már akkor megmutatkozott, amikor Lendvay jutalomjátékában a színészek új, kifejezetten ehhez a darabhoz készítettett jelmezekben léptek fel. A támogató, fokozott figyelem valószínűleg leginkább annak volt köszönhető, hogy 1845 januárjától a szakmai ügyek közvetlen irányítása, így a műsorösszeállítás is, egy vezető színészekből-rendezőkből álló igazgatósági testület kezébe került (köztük volt Egressy és Lendvay is). Ők amellet voltak, hogy a *Bánk bánt* néhány hónapos szünetekkel folyamatosan játsszák, s a szélesebb nyilvánossággal is megismertessék (jótékonysági előadásként, vásár alkalmával és vasárnapi darabként is műsorra tűzték). Rendhagyó módon az előadást folyamatosan felújították: több rendezésben ment és a szereposztás is nagyon gyakran változott. Az 1839-es előadást Fánicsy Lajos, az 1847. április 17-eit Egressy Gábor, a többi 1847–1848-as előadást pedig Lendvay Márton rendezte.⁹⁴ A szereposztást illetően érvényesítették a belső színházi törvénykönyvnek azt a paragrafusát, miszerint „Szerepet senki sem bírhat kirekesztőleg egyedül, hanem ha kívánnak, át kell másnak is engednie, és ismét visszafogadnia”.⁹⁵ Az első évtized huszonnégy előadásában a legnépszerűbb vezető színészek osztoztak a szerepeken: a nézők láthatták Bánkként Egressy Gábort, Lendvay Mártont, Bartha Jánost és Komáromy Lajost, Gertrudisként Bartha Jánosné Meszlényi Annát, Laborfalvi Rózát és Szathmáry Dánielné Farkas Lujzát, Melindaként Lendvayné Hivatal Anikót és Komlóssy Idát, II. Endreként Szigligeti Edét, Szákfy Józsefet, Bartha Jánost, Egressy Gábort, Lendvay Mártont és Szilágyi Sándort, Peturként Szentpétery Zsigmondot és Egressy Gábort, Tiborcként Bartha Jánost, Szentpétery Zsigmondot, Réthy Mihályt és Szilágyi Sándort, Izidóraként pedig Miskolczy Júliát, Komlóssy Idát, Szilágyi Lillát, Fejér Lillát és Balog Jozefát.⁹⁶ A közönségviszonyokról fennmaradt részletes kimutatások elemzéséből úgy tűnik, az igazgatóság törekvése és módszerei eredményesek voltak: a *Bánk bán* nézettsége az első évtizedben összességében megelőzte a többi szomorújátékét. Nagy(obb) érdeklődést ugyanakkor csak egy ideig tudott kiváltani, 1846 áprilisa és 1847 decembere között már visszaesett a nézőszáma. Így az adatok nem támasztják alá, hogy az

⁹³ Uo., 23. fol. verzó, 48. fol. verzó, 24. fol. verzó, 33. fol. verzó, 41. fol. rektó.

⁹⁴ A *Bánk bán*-előadások rendezőjének nevét csak 1847-től kezdve írták rá a színlapokra. OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1847, 27, 184, 247, 302. fol.; Uo., 1848, 90, 149., 186, 350. fol. A korábbi évek esetében az intézmény zsebkönyvei lehetnek segítségünkre. A forrás szerint 1839-ben a színjátékok rendezésével Fánicsy Lajos volt megbízva. Vö. GILLYÉN Sándor – KERESZTESSY Ambrus, *Magyar nemzeti színházi zsebkönyv 1841-ik évre* (Pest: Fűskúti Landerer Lajos, 1841), 6. 1845-ben és 1846-ban négy vezető színész látta el e feladatot, Egressy Gábor, Lendvay Márton, Fánicsy Lajos és Szentpétery Zsigmond. Ezekben az években ők négyen „havonként felváltva” rendeztek, s azt nem lehet visszakövetni, hogy 1845 novemberében éppen ki volt a soros, illetve hogy e két évben több rendezésben ment-e a darab.

⁹⁵ *Nemzeti Színház bővített törvénykönyve 1842-től*, 11.

⁹⁶ OSzK SzT., Nemzeti Színház Színlapgyűjtemény, 1839, 70. sz.; Uo., 1845, 290, 292, 310. fol.; Uo., 1846, 1, 29, 70, 87, 156, 242. fol.; Uo., 1847, 27, 184, 247, 302. fol.; Uo., 1848, 276. sz., 90, 186, 350. fol.

1848. március 15-i reprezentatív előadást a közönség fokozódó, töretlen érdeklődése hívta volna életre, mint ahogy azt se tudhatjuk, hogy a napi jegyeladásokat mennyire befolyásolta az, hogy a darab tematikája jól illeszkedett ahhoz a liberális irányhoz, amely az intézmény műsorpolitikájában is megmutatkozott. De az bizonyos, hogy a Nemzeti Színház történetében a *Bánk bán* volt az első olyan darab, amelynek esetében nagyon tudatosan törekedtek arra, hogy betagozzák a színházi kánonba, s értékéről és jelentőségéről a vizsgált évtized végére már meggyőzték a közönséget is.